

Станіслав Кульчицький

УКРАЇНА І РОСІЯ:

**ПЕРЕВАГИ І НЕБЕЗПЕКИ
“ОСОБЛИВИХ ВІДНОСИН”.**

Роздуми історика

**Національна академія наук України
Інститут історії України**

Станіслав Кульчицький

**УКРАЇНА І РОСІЯ:
ПЕРЕВАГИ І НЕБЕЗПЕКИ
“ОСОБЛИВИХ ВІДНОСИН”.**

Роздуми історика

Київ – 2004

Кульчицький С.В. Україна і Росія: переваги і небезпеки “особливих відносин”. Роздуми історика. - К.: Інститут історії України НАН України, 2004. - 113 с.

Ця книга складається з п'яти статей, опублікованих газетою “Дзеркало тижня” в 2002 — 2004 рр. Кожна з статей мала свій власний інформаційний привід, але всі вони присвячені одній проблемі: українсько-російським відносинам на сучасному етапі.

Автор підкреслює, що громадяни України стоять перед історичним вибором: чи поставитися до Росії так, як до будь-якої іншої сусідньої країни, чи вважати, що ми маємо з нею “особливі відносини”? Яку частину суверенітету ми можемо віддати і чи потрібно його віддавати взагалі? Історичний досвід засвідчує, що втрата суверенітету, хай навіть на початку лише часткова, загрожує самому існуванню українського народу.

ISBN 966-02-3424-4

© Кульчицький С.В.

ПЕРЕДМОВА.

Ця невелика книга складається з п'яти статей, надрукованих у газеті “Дзеркало тижня” в 2002 — 2004 рр. Вони присвячені одній проблемі — українсько-російським відносинам. Кожна має свій власний інформаційний привід: 350-річчя Переяславської козацької ради, конфлікт навколо острова Коса Тузла, 50-річчя входження Кримського півострова до складу України, підписання Україною рамкової угоди про входження до Євразійського економічного простору (ЄЕП).

У текст газетного варіанту внесено деякі корективи: посилення на важливі дати або цитати, певні доповнення. Але він не перероблявся докорінно. Тому розділи цієї книжки зберегли характер публіцистичних виступів, базованих на аналізі історичних уроків. Зібрані разом, статті містять в собі логічні повтори, але це не треба вважати недоліком. При аналізі поточних подій на історичному тлі кожного разу минуле обертається до нас іншим ракурсом. Це допомагає глибше зрозуміти актуальну проблему.

Автор не мав задуму зробити книжку, коли надрукував у газеті в серпні 2002 року першу статтю, що присвячувалася темі українсько-російських відносин – “Три Переяслави”. Книжка сформувалася сама собою, під впливом подій. Вона не має кінця, тому що українсько-російські відносини розвиваються далі. Не виключено, що доведеться знову і знову відгукуватися на події, залучаючи до аналізу повчальну минувшину. Будувати свої відносини з Росією Україна може тільки із врахуванням історичних уроків.

Громадяни України стоять перед історичним вибором: чи ставитися до Росії так, як до будь-якої іншої сусідньої

країни, чи вважати, що ми з нею маємо “особливі відносини”? Безсумнівно, що ми тепер багато виграємо, коли знову віддамо частину свого суверенітету Кремлю. Живий приклад перед очима: лугашенківська Білорусь. Ця країна поставила зближення з Росією в основу своєї політики і має тепер більш високий, ніж у нас, рівень матеріального добробуту, висмоктуючи зі своєї “старшої сестри” додаткові життєві сили.

Яку частину суверенітету ми можемо віддати і чи потрібно його віддавати взагалі? Чи можуть бути прораховані всі наслідки такого кроку — найближчі і більш віддалені? Чи були вони прораховані 350 років тому, коли збиралася Переяславська козацька рада?

Тільки на останнє з поставлених питань є конкретна відповідь, і вона змушує задуматися. У питанні про межу припустимого з’являється неочікуваний зріз. Мова заходить не про більшу або меншу втрату суверенітету в обмін на матеріальні блага, а про те, чи будемо ми існувати взагалі – як окремий народ, з власною мовою, культурою, історичними традиціями, врешті решт – етнічною територією. Адже Україна двічі виходила з імперії не в результаті успішної боротьби з нею. І в 1917 році і в 1991 році вона ставала незалежною тільки тому, що імперія розвалювалася.

Ця імперія здається незнищеною, тому що має здатність регенерування. Кожного разу вона змінює свій вигляд, пристосовуючись до нових умов. Зараз, наприклад, мова заходить про побудову “ліберальної імперії”. Однак вигляд – це не основне, основною є суть. Якщо ми будемо знову втягнуті в сферу її тяжіння, то хіба залишимося тими же?

Проте досі ми зберегли здатність проводити власну зовнішню політику. Тому можемо будувати відносини з Росією так, як будуюмо їх з Польщею – іншим нашим стратегічним партнером.

З Польщею ми теж маємо спільне минуле. Дуже довго територія України, спочатку повністю, а потім частково входила до складу Польської держави. Переяславська рада якраз і була тією подією, яка відірвала від Польщі частину українських земель і передала їх під юрисдикцію Кремля. Пізніше основна частина Польської держави була поглинута Російською імперією разом з більшою частиною українських етнічних земель.

Відносини з Польщею завжди склалися нелегко. Майже три десятки років у першій половині ХХ століття тривав конфлікт, пов'язаний з визначенням українсько-польського кордону. Тяжкі спогади від тих часів залишилися навіть у сучасного покоління. Це додало зайві негативні емоції історичній пам'яті обох народів, яка й без того переобтяжена жахливими подіями жорстокої селянсько-козацької війни середини ХVІІ століття.

Тим не менш нова Польща, що виникла на руїнах радянської імперії, вважає незалежну Україну своїм стратегічним партнером. Політичні діячі у Києві не доклали до цього особливих зусиль. Самі поляки життєво зацікавлені у зміцненні незалежної України. Привид імперії на Сході все ще стоїть перед їхніми очима. Імперії не буде, – вони переконані у цьому, – поки Україна залишатиметься незалежною. Так, в усякому разі, твердить один з найбільш знаних поляків сучасності – Збігнев Бжезіньський.

Як і в 1654 році, українське суспільство на роздоріжжі. Куди податися, який історичний вибір зробити? В Україні є впливові політичні сили, які прагнуть зближення з Росією, і є немало політиків, які бажали б відгородитися муром від неї. Існують й різноманітні проміжні позиції.

Сама Росія теж не залишається незмінною. В ній відбуваються стрімкі процеси, які змінюють її вигляд, а, можливо, й суть. Вище зазначалося, що чим більше імперія

змінюється, тим більше залишається собою. Це засвідчує історичний досвід, але не тільки він визначає тенденції розвитку. Можливо, теперішні зміни більш вагомі, ніж в ленінсько-сталінські або в петровські часи. Ми ще цього не знаємо, не знають й самі росіяни. Проте сучасні тенденції, так само як історичний досвід, слід враховувати як прибічникам, так і противникам євразійського вибору.

Чи станеться так, що українські політичні сили знайдуть спільну мову між собою, керуючись тим, чим в остаточному підсумку тільки й треба керуватися – національними інтересами? У чому полягає наш головний національний інтерес? На ці питання автор постарався відповісти, спираючись на повчальний досвід вітчизняної історії.

I. ТРИ ПЕРЕЯСЛАВИ

Переяслав є районним центром Київської області. Це місто великих історичних традицій, яке часто згадується в давньоруських літописах. Проте знамените воно в усьому світі лише однією подією, яка сталася у січні 1654 року. Тоді в місті зібралася козацька рада, щоб вирішити, як захистити народжену у боротьбі з магнатами Речі Посполитої українську державність. На раді Військо Запорозьке на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким визнало своїм сувереном царя московського Олексія Михайловича.

Деякі події з часом вичерпують своє значення і забуваються. Значення інших з плином часу зростає, якщо вони визначали собою головну тенденцію розвитку. Звичайно, тенденція проклала б собі дорогу й без первинної події. Коли ж розвиток пішов від неї, її запам'ятовують назавжди. Інколи первинна подія набуває невластивих їй колосальних масштабів в історичній свідомості наступних поколінь. Тоді вона перетворюється на символ. Таким символом став Переяслав.

Від тої козацької ради у невеликому українському місті пішов неперервний потік подій, які змінили історичну долю українського народу. Не меншого значення ця рада набула і в історичній долі російського народу. Російська імперія, що народжувалася у Східній Європі, набула після поглинення України друге дихання і почала розширюватися з дивовижною швидкістю. Переяслав знаменував собою величезне посилення матеріального і людського потенціалу імперії. На переламі XVII – XIX ст. імперія поширилася на три континенти, а після наполеонівських війн здобула вирішальний вплив у європейських справах.

У XX ст. традиційні, а потім й колоніальні імперії відійшли у минуле. Російська імперія, яка була части

традиційною, почасти колоніальною, поділила їхню долю. Проте у вогні революцій і війн народилася не схожа на всі попередні радянська імперія. Це тоталітарне державне утворення складалося з двох частин – внутрішньої (союзні республіки) і зовнішньої (країни-сателіти). Системна криза, що почалася після Другої світової війни в Радянському Союзі, змусила його керівників лібералізувати політичний режим. 300-ліття Переяславської ради у 1954 році Кремль використав для демонстрування нової політики щодо найбільшої національної республіки — не репресивної, а сенсаційно ліберальної. Святкування цього ювілею набуло грандіозних масштабів. Підшукуючи термін для означення вражаючих змін у ставленні імперського центру до України, видатний український історик І.Лисяк-Рудницький запровадив у науковий обіг поняття Нового Переяславу.

Промайнуло ще півстоліття і надійшов черговий, 350-літній ювілей Переяславської ради. Він стався через багато років після розпаду радянської імперії, але не пройшов повз увагу політичних сил і громадськості в Україні і Росії. Та в дискусіях навколо ювілею явно брали гору стереотипи мислення, що залишилися від радянських часів. Між тим, поняття Нового Переяславу, вже третього, якщо другим вважати ювілей 1954 року, докорінно трансформувалося із зміною становища України, яка стала незалежною державою. Третій Переяслав знаменує собою нову реальність і вимагає від української політичної еліти нестандартних рішень, які матимуть довготривалий вплив на долю України.

Через 350 років після Переяславської ради український народ знову стоїть перед вибором. Обираючи, ми повинні врахувати історичні уроки Першого Переяслава.

1. Переосмислити спільну історію.

Останнім часом посилилася увага громадськості до вітчизняної історії, а точніше — до проблем сьогодення, пов'язаних з нашим минулим. Практично одночасно у засобах масової інформації спалахнули дискусії у зв'язку з 350-річним ювілеєм Переяславської ради, 70-річчям голодомору 1932 — 1933 рр., планами створення українсько-російської комісії для “узгодження” змісту підручників з вітчизняної історії. Активізувалася триваюча роками полеміка з проблеми ОУН-УПА.

Ми пам'ятаємо, що становлення самостійної України на переламі 80-х і 90-х рр. супроводжувалося сплеском інтересу політиків і громадськості до вітчизняної історії. Результат відомий: пострадянська Україна стала правонаступницею Української Народної Республіки і успадкувала від неї державну символіку. В наступні роки країна утвердила політичну та економічну незалежність від Росії, домоглася визнання своїх кордонів сусідами і завоювала власне місце в колі європейських держав.

Що означає новий спалах інтересу до вітчизняної історії? Слід взяти до уваги, що всі перелічені вище історичні сюжети мають один спільний знаменник: українсько-російські відносини.

Суспільство визріває для переосмислення нашого спільного з Росією минулого у світлі змін, що відбуваються в глобалізованому світі після 11 вересня 2001 р. Мова йде про одночасне переосмислення минулого етнічними українцями, українськими росіянами і російськими громадянами. Громадськість обох країн успадкувала від попередніх поколінь досить широкий спектр уявлень про спільне минуле — від екстремістських до поміркованих. Вона апелює до істориків-професіоналів, щоб підтвердити або заперечити аргументами науки ці уявлення.

Аргументи істориків не повинні зашкодити об'єктивному процесу формування української політичної нації, в якому етнічні росіяни відіграють важливу роль, а також українсько-російським міждержавним відносинам. Вченим обох країн, які не бажають бути іграшкою в руках політиків, не треба підтримувати старі або продукувати нові історичні міфи.

2. Переяславський договір.

У зв'язку з наближенням 350-річчя Переяславської козацької ради в українському керівництві поцікавилися, де той знаменитий договір, яким гетьман Богдан Хмельницький прив'язав Україну до Росії? Трьома століттями раніше, як виявилось, цим же питанням цікавився Петро Перший. Встановлено, однак, що на Переяславській раді жодних документів не підписувалося. Козаки обмежилися присягою на вірність цареві. Коли зайшла мова про зворотню присягу царя Війську Запорізькому, то виявилось, що в Московському царстві не положено присягати підданам. Воно не знало відносин васалітету з обопільними зобов'язаннями сторін. Всі піддані царя були холопами - від кріпосних до думних бояр. Про феодалізм як систему суспільних відносин в кріпосницькій Росії годі й говорити.

Письмове оформлення відносин між Військом Запорозьким (тобто Україною) і Московським царством містилося у "Статтях" Б.Хмельницького від 31 березня 1654 року, які дійшли до нас в російській редакції (без статей, не визнаних царським урядом), а також в "Жалуваній грамоті" царя гетьману і всьому Війську Запорозькому від 6 квітня 1654 року. Гарантувалося збереження в Україні тієї системи влади та управління, яка склалася за роки національно-визвольної війни. Гетьман мав право тримати 60-тисячну армію і провадити самостійну дипломатичну діяльність. Ці

два документи й фігурують в літературі як Переяславський договір.

Вячеслав Липинський у монографії “Україна на переламі”, присвяченій останнім рокам гетьманування Б.Хмельницького, вказував на те, що слід розрізняти Переяславський договір від міфів, що згодом narosli довкола нього. Переяслав був одним з епізодів в дипломатичній діяльності гетьмана. “Возз’єднання” України з Росією в 1654 році не відбулося, оскільки гетьман навіть зі згоди царя провадив власну зовнішню політику. Так було до самої смерті великого гетьмана. Якраз його смерть й потягла за собою той процес поступового поглинення України, який пізніше назвали возз’єднанням. Проклинаючи гетьмана, Тарас Шевченко реагував на Переяславський міф, а не на історичну дійсність.

Після передчасної смерті Б.Хмельницького гетьманом став його син Юрій. Незабаром його усунув від влади Іван Виговський, який розірвав відносини з Москвою і натомість уклав у вересні 1658 року Гадяцький договір з Варшавою. Згідно цього договору у складі Речі Посполитої (королівської Польщі і Великого князівства Литовського) утворювався третій державний елемент — Велике князівство Руське. Виговському навіть вдалося розгромити царські війська під Конотопом у липні 1659 року. Однак сейм Речі Посполитої не ратифікував Гадяцького договору у повному складі (з утворенням Великого князівства Руського), а козаки після багатьох років війни з Польщею не побажали повернутися під руку польського короля. І Виговський змушений був повернути владу Юрія Хмельницькому.

У жовтні 1659 року між Ю.Хмельницьким і царським урядом були укладені так звані “Переяславські статті”. У присутності 40-тисячної російської армії новий гетьман змушений був підписати документ, який складався з 14

“давніх статей” 1654 року (насправді фальсифікованих) і 18 “нових статей”. Переяславський договір 1659 року позбавляв гетьмана права на ведення самостійної зовнішньої політики. Гетьман більше не міг самостійно призначати й усувати генеральну старшину та полковників. Козаки позбавлялися права переобирати гетьмана без згоди царя. В шести найважливіших містах України за цим договором розміщувалися царські воєводи з військовими гарнізонами.

Отже, святкувати ювілей “возз’єднання” у дореволюційні і радянські часи треба було б, спираючись на іншу ключову дату — Переяславський договір 1659 року, за яким конфедеративний союз двох держав перетворювався на федерацію. Надалі федеративні права України урізалися після виборів кожного нового гетьмана.

Переяславський міф про возз’єднання України і Росії з’явився у ХІХ ст. Іван Лисяк-Рудницький підкреслював, що він склався з допомогою нащадків козацької старшини, яка стала на шлях активної співпраці з імперією. Легенда про те, що предки добровільно стали під “високу руку православного царя”, дозволяла нащадкам почувати себе в імперії частиною всеросійської панівної верстви.

3. Переяслав як політичний символ.

Перший Переяслав був символом єднання. До революції – символом єднання двох гілок одного народу, розлучених монголо-татарською навалою. Після революції – символом возз’єднання двох братніх народів, що утворилися з єдиної давньоруської народності. Від Переяславської ради і до падіння самодержавства, тобто впродовж двох з половиною століть легенда про єдиний народ насаджувалася в суспільстві всіма можливими засобами. Згода більшовиків вважати українців окремим народом була досить-таки формальною. В радянських підручниках

українці уперше виринали на історичну арену з “темних”, тобто позбавлених літописної традиції віків (XIV – XVI). Вітчизняною, як і в часи С.Соловйова та В.Ключевського, вважалася історія російського народу.

Панівні кола дореволюційної імперії дозволяли українцям існувати тільки у вигляді позбавленої національних ознак етнографічної маси. Українці, які здобували освіту, повинні були переходити на російську мову і приймати російські культурні цінності. Звичайно, завжди знаходилися люди, які досягали успіху в економічній або культурній діяльності, але не збиралися втрачати національну ідентичність. Влада вважала таких потенційними мазепівцями – зрадниками-сепаратистами. Заявити про приналежність до української інтелігенції означало кинути виклик імперії.

У 1914 р., коли царські війська прийшли у завойовану Галичину, російська преса писала про завершення справи Переяслава – возз’єднання всіх частин єдиної Великої Русі. Українські школи були негайно переведені на російську мову, хоч діти її не знали. Військові власті закрили всі українські газети та журнали, а українську інтелігенцію і греко-католицьких священиків депортували вглиб Росії. Така політика (лідер партії кадетів Павло Мілюков назвав її в Державній Думі “європейським скандалом”) здійснювалася в рамках реалізації офіційної концепції про єдиний російський народ.

Намагаючись визначити становище свого народу після Переяслава, Олександр Оглоблін, Михайло Слабченко і деякі інші вчені 20-х рр. почали розглядами Україну як колонію Російської імперії. Ця точка зору прищепилася і стала дуже поширеною в наші дні. Чи можна з нею погодитися?

Історики часто використовують у своїх дослідженнях компаративний (порівняльний) метод. Кожне явище вони співставляють з однорідними, які існують в іншому середовищі, щоб не помилитися в оцінці.

Російська колоніальна імперія народжувалася, подібно західноєвропейським, в добу Великих географічних відкриттів. Російські першопроходці, як і західноєвропейські, виступали колоністами або колонізаторами. Якщо малочисельне місцеве населення перебувало на порозі цивілізації, першопроходці заселяли ці землі, тобто ставали колоністами (Північна Америка або російська Північна Азія включно з Аляскою). Якщо місцеве населення було численним і цивілізованим, вони діяли як колонізатори (Індія або російська Середня Азія).

Росіяни в Україні після Переяслава не були ні колоністами, ні колонізаторами. Імперія приймала українців в свої обійми як своїх. Ці обійми могли стискуватися поступово, впродовж багатьох десятиліть (Гетьманщина), або раптово, як під час завоювання Галичини у Першій світовій війні. Але імперія не розглядала українців як “інородців”. По-воєнному коротко висловився у 1914 році військовий генерал-губернатор нової імперської провінції граф Г.Бобринський: “Восточная Галиция и Лемковщина — исконно коренная часть единой Великой Руси, в этих землях коренное население всегда было русским, устройство их посему должно быть основано на русских началах. Я буду вводить здесь русский язык, закон и устройство” (Історія України. Під ред. В.Смоля - К., 2002. - С. 204).

Людський потенціал України активно використовувався для колонізації земель. У деяких районах Далекого Сходу українські поселення утворили суцільний етнічний масив. Такий же етнічний масив утворився за межами корінних українських земель, приєднаних до імперії після

Переяслава. У 1917 році, коли Центральна Рада висунула вимогу про автономію України, петроградські міністри найбільше обурювалися її претензіями на дев'ять губерній, а не на п'ять, з якими Богдан Хмельницький увійшов “під високу руку” царя Олексія Михайловича.

Ні, не можна розглядати Україну як колонію. Імперія вважала “іногородців” людьми другого сорту, але дозволяла їм жити своїм життям. Українців, однак, вона від росіян не відрізняла. Як же ставилися українці до імперії в цій ситуації? Одних це цілком влаштовувало (наприклад, Миколу Гоголя). Інші проклинали Богдана Хмельницького і готові були покласти життя, щоб визволити народ з імперських обіймів (наприклад, Тарас Шевченко).

Давайте подумасмо, що гірше: колоніальний визиск або невизнання імперією самого існування багатомільйонного народу: Пропоную звернути увагу на уривок зі статті Володимира Винниченка, уперше опублікованої в журналі “Сучасність” (2000, № 6, стор. 98 - 99). В ній — тільки факти, які неможливо заперечити:

“Ім'я її до останніх років було не дуже широко відоме на земній планеті — **Україна**. Чи в багатьох підручниках з географії та історії це ім'я зустрічається? Ні, не в багатьох.

Досить цікаве й рідке явище, правда? Щоб сорокамільйонний народ на мільйонах кілометрів простору жив собі так, що його не було ні видно, ні чути, наче десь у велетенському підземеллі, — це майже неймовірно, це межує з чудом, це просто казка з “Тисячі та одної ночі”! Який же могутній злий демон зачарував і посадив цього велетня під землю та віками тримав його там?”

Ця стаття була написана у травні 1940 року, коли вже існувала Українська РСР — держава, що мала свою конституцію. Та всі атрибути радянської державності призначалися для внутрішнього користування. Навіть через

півстоліття після написання цих Винниченкових рядків добре освічена людина десь за кордоном могла перелічити нечисленні колонії, що залишалися на планеті, але України вона не знала.

Отже, в дореволюційні і радянські часи Переяслав символізував єднання, тотожне зникненню. По обидва береги Дніпра щось ніби існувало, й навіть назви відповідні придумувалися – скромні до революції (Малоросія) і урочисті після неї (Українська Радянська Соціалістична Республіка). Та Переяслав означав тільки одне: воз'єдналися, і край! Переяслав став символом відсутності народу, держави, країни.

4. Зігзаги сталінської політики.

Серед істориків тривають суперечки щодо того, чи варто вважати Радянський Союз “другим виданням” Російської імперії. Одні стверджують що поступки більшовиків національно-визвольному руху надзвичайно великі, і це виключає таку постановку питання. Інші говорять, що національна радянська державність була фікцією, і тому Радянський Союз мало відрізнявся від Російської імперії. Обидва твердження помилкові. Істина знаходиться не десь посередині, а в зовсім іншій площині.

Головним політичним продуктом Російської революції були ради робітничих і солдатських депутатів. Більшовики перетворили їх на державні органи і взяли на себе “радянське будівництво” – формування складу рад і легітимізацію його на контрольованих виборах. Компартійні комітети зберігали за собою всю політичну владу у формі диктатури, але покладали на ради та їх виконкоми всю управлінську роботу.

Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів дістав назву “Радянської влади” – саме так, з

прописної літери. Видимі конструкції радянської держави не мали значення, бо за ними таїлася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії, а точніше – її вождів. Така особливість давала можливість вибудовувати державу в довільних формах. У свою чергу, це дозволило більшовикам запровадити в життя національну радянську державність і створити суворо централізовану державу у формі конгломерату незалежних держав (з 1917 року) або союзних республік (з 1923 року) з надзвичайно великими повноваженнями.

Отже, ленінська партія не зробила жодних поступок національно-визвольному руху. Вона просто скористалася особливостями радянської державності, щоб запровадженням її національного різновиду створити ілюзію задоволення вимог пригноблених народів колишньої імперії.

Можна скільки завгодно доводити цілковиту фіктивність національної радянської державності, фактів для цього вистачить. Але вона не була фіктивною, тому що становила національний різновид загальносоюзної радянської державності. Радянські органи влади були підконтрольні компартійним комітетам, але, як усі пам'ятають, справді керували життям суспільства.

Ступень реальності повноважень радянських органів влади визначався компартійними вождями, а не конституцією. Це означало, що державна влада у вигляді компартійно-радянського тандему була нестабільною. Надзвичайно нестабільною вона була на зрізі національної державності. Особливі побоювання з боку Кремля викликало наділення великими конституційними повноваженнями (аж до права виходу з Союзу) найбільшої національної республіки – України. Оскільки з політичною нестабільністю боролися засобами превентивного терору, популістські

норми радянських конституцій повинні були позначитися, перш за все, на долі України.

Через те, що Україна за економічним і людським потенціалом практично дорівнювала іншим національним республікам, разом узятим, харківський компартійно-радянський субцентр влади користувався у 20-ті рр. підвищеною увагою з боку конкуруючих кланів у Кремлі. Підтримкою Компартії України бажав заручитися кожний член політбюро ЦК ВКП(б). Це не вдалося Л.Троцькому і Г.Зінов'єву, хоч вони народилися в Україні. Це вдалося Й.Сталіну, який спромігся призначити на ключову в Україні посаду свого підручного Лазаря Кагановича.

“Націонал-комуністи” в ЦК КП(б)У, які склалися з нечисленних більшовиків українського походження і колишніх боротьбистів, скористалися сприятливою політичною кон'юнктурою в інтересах відродження української мови і культури. Вони перетворили проголошену у 1923 році кампанію коренізації, тобто укорінення компартійно-радянської влади в союзних республіках, на українізацію (в розумінні – дерусифікацію) суспільного життя.

Українізація здійснювалася навіть за межами України — в місцях компактного проживання українців. Населення Кубані, яке на дві третини складалося з українців, дістало можливість навчати дітей в українських школах. “Націонал-комуністи” з часом стали висловлювати думку про доцільність передачі Кубанського округу Північно-Кавказького краю Україні.

Поки українізація залишалася різновидом загально-союзної кампанії коренізації влади, центр сприяв її розгортанню. Керуючись особистими інтересами, Сталін сприяв українізації навіть тоді, коли бюрократична кампанія стала переростати в широкий рух за національне відродження. Тим жахливіших масштабів набули репресії,

під які потрапила Україна після того, як Сталін переміг усіх своїх суперників, покінчив з новою економічною політикою і розпочав форсоване насадження адекватної політичному режиму директивної економіки. Головним напрямом “соціалістичних перетворень” стала колективізація села.

Факти свідчать, що Україна перебувала в епіцентрі сталінських репресій. Щоб перетворити українських селян-власників на колгоспників, була застосована не тільки експропріація заможного прошарку села, як всюди в СРСР, але й терор голодом – конфіскація всіх без винятку продовольчих запасів, нагромаджуваних в кожній селянській садибі до нового врожаю. “Натуральні штрафи”, як вони були названі у відповідних директивних документах, стали карою за те, що заготівельні бригади не знайшли хліба у “боржників”. Внаслідок цього голод, який спостерігався в 1932–1933 рр. у багатьох місцевостях країни, переріс у двох регіонах – в Україні і на Кубані – у страхітливий голодомор.

У 1956 році І.Лисяк-Рудницький надрукував у журналі “Культура” (Париж) статтю “Новий Переяслав”, в якій аналізувалися етапи національної політики Кремля щодо України. Мене вразила в ній фраза, якою пояснювалися причини терору голодом: “Сталін та очолена ним російсько-советська бюрократія рішили “навчити хохлів розуму” (Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 297 - 298). Вчений знайшов на подив точні слова, хоч не міг знати опублікованого тільки в 1990 році документа – листа С.Косіора Сталіну від 15 березня 1933 року, в якому генсек ЦК КП(б)У доповідав про хід весняної сівби у голодуючій Київській області. Ось що писав Косіор: “То, что голодание не научило ещё очень многих колхозников уму-разуму, показывает неудовлетворительная подготовка к севу” (Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. - С. 443). Якраз у березні

1933 року голод набув потворних розмірів. На великій Київщині (ця область тоді перевищувала сучасну більш ніж удвоє) люди гинули вже десятками тисяч кожного місяця.

Одночасно з терором голодом на Кубані і по всьому Північному Кавказу були здійснені заходи щодо цілковитого викорінення української мови. Жителям Північно-Кавказького краю стало небезпечно наполягати на своїй приналежності до українського народу. Українцями могли оголошувати себе тільки приїжджі з України. Коментуючи зниження питомої ваги українців у населенні краю з 37 відсотків за переписом 1926 року до 4 відсотків за переписом 1959 року, О.Вишневський в монографії “Серп і рубль. Консервативная модернизация в СССР” (Москва, 1998, стор. 328) не знаходить пояснень. Він може тільки констатувати: “Из-за разных причин, в частности, и через изменённую самоидентификацию населения, возможно, не всегда добровольную, удельный вес украинцев резко сократился” Як кажуть, спасибі й на цьому.

У 1933 — 1938 рр. Україна опинилася в епіцентрі репресій, названих західною історіографією Великим терором. На відміну від Росії та інших республік, де масові репресії розгорнулися з 1937 року, в Україні вони почалися у 1933, тобто одночасно з Великим голодом. Практично повністю було репресоване покоління людей, які брали участь в Українській революції.

Радянська влада насаджувалася в Україні під гаслами пролетарського інтернаціоналізму, а не російського націоналізму. Демонстративна відмова від великодержавного шовінізму, яким визначалася національна політика царизму, допомогла більшовикам встановити свою владу над більшою частиною імперії, що розпалася. Однак чим далі, тим більше абстрактні форми інтернаціоналізму наповнювалися конкретним і звичним російським націоналізмом.

“Для балансу” Кремль всіляко підкреслював турботу про розвиток культури націй, які дали ім’я союзним республікам. Українізація за межами України восени 1932 року була офіційно оголошена “петлюрівською”. Проте в самій республіці ніхто не припиняв цієї кампанії. Полювання на “петлюрівську” інтелігенцію здійснювалося на тлі підкресленої турботи властей про розквіт “соціалістичної змістом, національної формою” української культури.

Черговий поворот в сталінській політиці щодо України стався в роки війни. Після Сталінградської битви склалися передумови для визволення України від німецьких окупантів. Щоб полегшити просування Радянської армії по території республіки, Сталін здійснив масштабну пропагандистську кампанію. В центрі її уперше за роки радянської влади опинився Переяславський міф.

Якщо раніше радянські історики, згідно із засадами “пролетарського інтернаціоналізму” розглядали приєднання України до Росії в 1654 році як “менше зло” (порівняно з двома іншими варіантами, що залишалися – Річчю Посполитою і Османською імперією), то тепер йшла мова про здійснення віковичної мрії українського народу возз’єднатися з великим російським народом. Радянська пропаганда почала прославляти Богдана Хмельницького. Було засновано орден його імені, який мав такий же високий статус, як орден Суворова і Кутузова. У 1943 році місто, в якому відбулася козацька рада, назвали Переяславом-Хмельницьким.

Уперше з 20-х рр. в засобах масової інформації стали підкреслювати державний статус УРСР. Був створений наркомат оборони УРСР, який проіснував, щоправда, зовсім недовго – до жовтня 1945 року. Одночасно утворився наркомат закордонних справ УРСР. Щоправда, він не мав дозволу засновувати посольства і консульства в інших

країнах. Україна стала членом-засновником Організації Об'єднаних Націй, членом багатьох спеціалізованих організацій ООН.

Однак після перемоги над нацистською Німеччиною Україна, як і раніше, залишалася в епіцентрі державного терору. За свідченням М.Хрущова на XX з'їзді КПРС, певний час Сталін розглядав можливість виселення українців у віддалені регіони СРСР (Реабілітація. Политические процессы 30 - 50-х годов. - М., 1991. - С. 50). Смерть диктатора докорінно змінила становище.

5. Другий Переяслав.

У 1994 році видавництво "Основи" подарувало читачам двотомник І.Лисяка-Рудницького "Історичні есе", блискуче упорядкований молодим львівським вченим Ярославом Грицаком. З цієї праці почалася посмертна слава американського університетського професора українського походження.

В уже згаданій статті "Новий Переяслав" І.Лисяк-Рудницький виявляв причини відродження переяславської ідеології в середині 50-х рр. Вчений встановив, що вона адресувалася в першу чергу українській інтелігенції та бюрократії. Далі я хотів би викласти хід думок вченого у вигляді цитати. Краще за нього не скажеш.

"Подібності між ленінським та сучасним, посталінським періодами поверхові. Бо класово-пролетарський, революційно-інтернаціоналістичний фундамент, що на цьому хотів будувати Ленін, щез майже безслідно. Москва сьогодні посилається не так на соціальні інтереси українського пролетаріату, але радше до українського патріотизму й національних традицій. "Переяславська ідеологія" має, на свій лад, явно націоналістичний характер. Тільки що це дуже специфічно спрепарована версія

українського націоналізму, звернена своїм вістрям проти Заходу, тоді коли протимосковське вістря зовсім притуплене. Символом так зрозумілого українського патріотизму можна вважати гоголівського Тараса Бульбу, козацького отамана, що по-геройськи б'ється проти турків і поляків та що гине зі словами про “білого царя” на устах. Вже сам факт існування цієї постаті в літературній традиції свідчить про те, що така версія українського патріотизму має певний ґрунт в українській історії. Очевидно, не в автентичній історії XVII століття, що творить уявне тло повісті; автентичне українське XVII століття — це доба Сагайдачного, що ходив походом на Москву, це доба Виговського, Дорошенка, Мазепи, що змагалися до того, щоб унезалежити державу Війська Запорозького від московської гегемонії. Зате знаходимо корені цієї концепції в XIX столітті, коли жив Микола Гоголь, цей типовий представник українського дворянства, яке, зберігаючи любов до рідної землі, локальний патріотизм та зв'язок з традиціями Гетьманщини, все ж прийняло імперську політичну ідеологію та стало на службу царизмові. Кремлівські вожді правдоподібно міркують собі так: якщо царям пощастило притягти до співпраці українське дворянство, то чому не мало б удатися приєднання, на цій же “переяславській” ідеологічній платформі, сучасної радянської української інтелігенції?” (С. 300).

І.Лисяк-Рудницький бачив лише одну справді істотну різницю між царською і радянською версіями “переяславської концепції”. Царський уряд обстоював тезу про “єдність російського народу”, вбачаючи у великоросах та малоросах тільки племінні різновиди однієї нації. Після національної революції 1917 - 1920 рр. українці стали нацією, і дореволюційна версія відпала. Замість тверджень про єдність російського народу Кремль став обстоювати

тезу про “споконвічну дружбу двох братніх народів”. Єдина умова, яка ставилася перед Україною при цьому – назавжди залишатися у нерозривному зв’язку з Росією. Шукаючи історичних аналогій, І.Лисяк-Рудницький порівнював середину ХХ століття з ХVІІІ століттям, коли ще зберігалася автономна козацька державність.

Завершуючи свою статтю, І.Лисяк-Рудницький наголошував на деяких позитивних якостях “перяславського курсу” Кремля. Такий курс давав можливість загоїти рани 25-літнього періоду сталінських репресій. Вчений порівнював сучасний йому період з ХVІІІ століттям, коли козацькі політики помазепинської доби інтерпретували Переяславський договір як своєрідний конституційний акт, що нормував відносини Гетьманщини і Росії. Така інтерпретація давала аргументи для обстоювання дарованих жалуваною грамотою “прав та вольностей”. Подібна глуха й завзята боротьба за елементарні права нації, робив висновок вчений, продовжує точитися в Україні. Він не брався передбачити, коли і чим ця боротьба закінчиться, але робив припущення відносно того, що Кремль вже, мабуть, не зможе дозволити собі повернутися до терористичних методів управління.

Через півстоліття після появи цієї статті І.Лисяка-Рудницького представники нового покоління істориків можуть робити вже не припущення, а точний висновок. У 2002 році вийшли з друку у видавництві “Наукова думка” підготовлені в академічному Інституті історії України історичні нариси “Політичний терор і тероризм в Україні” (під редакцією В.Смолія). Ця монографія — результат спільних зусиль 23 спеціалістів. Том обсягом в 952 сторінки ґрунтується на архівних документах і містить в собі немало принципово важливих висновків. Один з них має відношення до розглядуваного питання: зі смертю Й.Сталіна

використання масового терору як методу державного управління стало неможливим. Внаслідок цього радянський лад втратив стабільність і увійшов в смугу системної кризи. Криза тривала кілька десятиліть і завершилася, як відомо, втратою у 1989 році зовнішнього імперського поясу держав-сателітів, а в 1991 році – розпадом тоталітарної партії і самої наддержави.

6. Указ Президента України.

На січень 2004 року припав новий великий ювілей Переяславської ради, її 350-річчя. Перший після того ювілею, який дав підстави І.Лисяку-Рудницькому говорити про Новий Переяслав. Виникло закономірне питання: як на нього реагувати?

Переяслав перестав бути політичним символом. Якщо далі використовувати метод історичних аналогій, то ми знаходилися перед 2004 роком десь на початку 50-х рр. XVII століття, тобто до події, яку назвали Переяславською козацькою радою. “Переяславської концепції”, що покладалася в основу національної політики Кремля щодо України після смерті Сталіна, більше не існувало. Москва тепер спілкувалася з Києвом через МЗС і міжнародні відділи інших міністерств та відомств.

Якраз у цій ситуації Президент України підписав 13 березня 2002 року указ “Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року”. Указ затверджував організаційний комітет з підготовки та відзначення цього ювілею. Під контролем оргкомітету мали бути проведені наукові конференції, круглі столи, книжкові виставки, інші культурно-просвітницькі заходи, а також видані наукові монографії, науково-популярна і художня література на історичну тематику. Оновлювалися експозиції, присвячені зазначеній події, у Національному музеї історії України та в

Національному Переяслав-Хмельницькому історико-етнографічному заповіднику. Рекомендувалося проводити тематичні радіо- та телепрограми. Висловлювалося побажання організувати Всеукраїнський конкурс серед учнівської та студентської молоді на кращого знавця історії України. Це — все, жодної іншої конкретики в указі нема.

Президентський указ зустрів протест з боку української інтелігенції і діаспори в країнах Заходу. Засоби масової інформації почали друкувати протестні листи, підписані шанованими людьми, у тому числі компетентними істориками. По тексту указу, який наведено у попередньому абзаці, мало хто висловлювався. Автори засуджували саму ідею відзначення ювілею Переяславської ради на державному рівні. Засудження аргументувалося матеріалом, який можна згрупувати в дві історичні проблеми: Переяслав як політичний символ і “переяславська концепція” в національній політиці Кремля щодо України. Інакше кажучи, критика живилася минулим. Ніхто не висловив своєї незгоди з так побудованими протестними листами, оскільки заперечувати наведену аргументацію неможливо.

Але президентський указ допомагав подивитися на проблему Переяслава не в її історичному розрізі, а у перспективі. Бо двовимірна проблема Третього Переяслава існує об’єктивно. Третій Переяслав присутній в процесах формування української політичної нації. Третій Переяслав присутній у відносинах двох держав – України і Російської Федерації.

В пострадянських країнах ювілеї важливих подій відзначаються широко і, як правило, з державною участю. Іноді ми говоримо не про ювілей (у цьому слові є щось від свята), а просто про “круглу дату”.

350-річчя Переяславської ради одні святкували (хто міг заборонити?), а інші відзначали. За всіх умов цю річницю

не можна було оминати. Проте суть Третього Переяслава – не у відзначенні самої події. “Кругла дата” повинна була підштовхнути до відповіді на питання: чи треба нам, українцям і росіянам, які живуть у ХХІ столітті, тримати в голові стереотипи спільної історії, закладені у свідомість людей в імперські часи?

На місцях указ Президента України “Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року” сприйняли по-різному. Можна було зустріти й таку кваліфікацію події: “свято Возз’єднання України з Росією”. Люди старшого віку нерідко мислять старими категоріями, особливо поза межами своєї професійної діяльності. Для них зразком було святкування 300-річчя Переяславської ради — найбільш грандіозне пропагандистське шоу.

Переяславський міф в імперській оболонці обслуговував Російську імперію. Його радянська модифікація обслуговувала СРСР. В цих державних утвореннях Україна сиділа, немов комаха в бурштині, не маючи змоги поворухнутися. Тільки за цієї умови міф зберігав свою переконливість. Кожний, хто висловлював сумнів, повинен був виступити проти могутньої держави, наразившись на звинувачення у мазепинщині, петлюрівщині або бандерівщині.

Коли Україна здобула незалежність, міф Переяслава втратив ґрунт під собою. Ті, хто опротестовував президентський указ, мали можливість без усякого ризику для себе сказати все, що вони думали про Переяславський договір або про відзначення його 300-річного ювілею. Автори протестних звернень показали свою компетентність у проблемах вітчизняної історії. Однак в суспільстві й досі є люди, які пишуть слово “возз’єднання” з прописної літери...

350-річчя Переяславської ради повинне було стати, як кожний ювілей, приводом для того, щоб замислитися над

суттю події і представити її у властивому світлі. В реалізації положень цього указу взяли якнайактивнішу участь ті, хто протестував проти нього. У протестній заяві, підписаній президентом Світового конгресу українців Аскольдом Лозинським і генеральним секретарем Віктором Педенком, повідомлялося, що наукова рада цієї організації до кінця 2003 року підготує монографію про наслідки Переяславського договору. Було заявлено також, що конгрес українців звернеться до чільних вчених діаспори, щоб вони взяли активну участь у запланованих наукових конференціях, “круглих столах” і в радіо- та телепрограмах з метою об’єктивного висвітлення цієї трагічної події.

Явище, позначене терміном “Другий Переяслав” (“Новий Переяслав” — за І.Лисяком-Рудницьким), започаткувало розрахований на тривалу перспективу курс національної політики Кремля щодо України. Явище, яке пропонується назвати “Третім Переяславом”, повинне започаткувати курс на подолання застарілих історичних міфів у свідомості людей. Якщо вжити аналогію зі сфери медицини, такий курс можна назвати лікуванням історичної свідомості.

У відкритому листі ради Наукового товариства ім. Т.Шевченка в Україні, який адресувався Адміністрації Президента, вказано, що ця громадська організація протестує проти нав’язування низки заходів (далі перелічувалися всі, зазначені в указі, аж до учнівського конкурсу). “Рада НТШ в Україні, — говорилося далі, — вважає, що Українська держава зобов’язана ініціювати та проводити перелічені вище заходи постійно, маючи на увазі розвиток української історичної освіти та науки і незалежно від дат, що символізують поневолення України”.

Виходячи зі змісту процитованого уривку, позиція НТШ в Україні співпадала з філософією президентського указу. А

відштовхуватися завжди потрібно якраз від ювілею. Це цілком природно, і саме так зробили півстоліття тому неперевренені ніким і ніколи радянські спеціалісти в галузі пропаганди.

7. Діалог з громадськістю України.

Українське суспільство багатонаціональне і поліконфесійне. Багатопартійність за короткий час розвинулася до анекдотичних розмірів. Так само швидко стався перехід від властивого комунізму атомізованого стану суспільства до нестерпно різких соціальних контрастів. Проте ми зберегли мир на своїй землі і виявили гідно подиву адаптованість до принципово нової політичної і соціально-економічної ситуації, викликаній самозруйнуванням комуністичної ладу.

Треба ще подумати, чи це добре, коли б всі ми однаково мислили і належали до однієї національності та конфесії. Та хто це — ми? Чи можемо ми назвати себе на ймення? Чи існують громадяни України як українська політична нація? Ось у чому питання з питань.

Явище, яке можна визначити “виповзанням з Росії”, увійшло після 1991 року в державотворчий процес. За цей час чимало зроблено. Є реальні кордони (хоча б на географічній карті). Функціонує розмежована економіка. Діють конституційні норми про неможливість двох державних мов і подвійного громадянства. У школах використовуються написані в Україні підручники з вітчизняної історії.

Чи можна прискорити дерусифікацію життя? На Всесвітньому форумі українців у 2001 році відбувалися гострі дискусії з цього приводу. Наші гості стверджували, що держава здійснює українізацію незадовільними темпами і ставили за приклад практику 20-х рр. Однак сучасна Україна є демократичною державою і не може примушувати своїх громадян робити те, що їм не хочеться. Та вона й

неспроможна це зробити. Хто б мав виконувати непопулярні директиви, якщо вони не сприймаються ні населенням, у тому числі русифікованими уже в кількох поколіннях українцями, ні чиновниками?

А посилення на 20-ті рр. взагалі недоречні. Тоді українізація здійснювалася під керівництвом Л.Кагановича і М.Скрипника диктаторськими засобами. До речі, в діаспорі поширені надто романтизовані уявлення про національне відродження 20-х рр. і роль у ньому Миколи Скрипника – одного з родоначальників організації радянських чекістів.

Україна відділила себе від Росії на референдумі 1 грудня 1991 року. Проте за півроку до нього більшість її населення висловилося за даліше існування Радянського Союзу. Грудневий референдум був не стільки усвідомленим в спокійній ситуації рішенням, скільки емоційною відповіддю на стрес під час серпневого путчу. Лише поступово більшість населення колишньої союзної республіки оцінила переваги життя у власній країні і позбулася успадкованих від радянського минулого пропагандистських стереотипів. Істотну роль у цьому відіграла поміркована і розумна політика української влади. Діставши можливість тільки з 1991 року проводити власну національну політику, вона успішно справилася з цим випробуванням на зрілість. Сили, які постійно старалися розіграти на парламентських виборах “російську карту”, завжди залишалися на манівцях політичного життя.

Ми бачили, скільки горя і нещастя випало Україні після її втягнення у силове поле імперії. Однак винуватити у цьому російський народ не доводиться. Дослідник східноєвропейської історії Андреас Каппелер (Німеччина) переконливо доказав своїми ґрунтовними працями, що у росіян як імперської нації не існувало правових, економічних або соціальних привілеїв, які мали панівні нації західних

колоніальних імперій. Неможливо обтяжувати росіян і злочинами ленінсько-сталінської доби. Певна річ, вони постраждали від терору тоталітарної держави незрівняно менше українців. Проте масовидність терору (неологізм, запроваджений В.Леніним) завжди визначалася невеликою (до того ж й багатонаціональною) купкою комуністичних вождів. Завдяки специфіці встановленого ними політичного ладу вожді не розмірювали своїх дій з і побажаннями поневоленого державою суспільства.

З викладеного вище випливає висновок: українська політична нація не може консолідуватися на русофобії. Екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу. Врешті рещт, в історії існує об'єктивна істина, яку треба поважати за всіх умов.

8. Діалог з Росією.

Російська політична еліта розраховувала на те, що труднощі трансформаційного періоду змусять Україну обрати яку-небудь форму відтворення багатонаціональної держави, яка розвалилася у 1991 році. Спочатку була запропонована форма Співдружності Незалежних Держав, статус якої навмисно не визначався. Потім розгорнулася кампанія на користь створення союзу трьох народів — Слов'янський союз. Україна й тут залишилася незворушною. Тепер, коли основні труднощі трансформації позаду, сподіватися на злиття України з Росією явно не доводиться.

Це вселяє надію на співпрацю з російськими вченими по узгодженню нашої спільної історії як в часи Давньої Русі, так і після 1654 року. За попередні десять років багато хто з них встиг відмовитися від створеної в радянські часи компромісної концепції Київської Русі як “колиски трьох

братніх народів” і повернутися до агресивної теорії єдиного російського народу.

Якщо тепер існує самостійна Українська держава, то вона має власне минуле. Дотримуючись історичних концепцій, створених у XVIII — XIX ст., російські історики опиняються у незручному з наукового погляду становищі. Ніхто їм не заважає повторювати кроки радянських істориків в добу “боротьби з космополітизмом”, які тепер визначають однією крилатою фразою: “Росія – батьківщина слонів”. Однак історичні концепції минулих століть, які ніколи не мали відношення до науки, застаріли й політично.

Слід відзначити, що рівень історичної науки в Російській академії наук залишається традиційно високим. Наука фінансується істотно краще, ніж у нас. Міжнародні зв’язки російських істориків неспівставно інтенсивніші. Архівна база для досліджень нашої національної історії непорівнянно якісніша, тому що політичні рішення, які стосувалися України, приймали Москва або Санкт-Петербург.

Навіть якщо російські вчені не готові до кардинального перегляду застарілих концепцій, існує багато можливостей для спільної роботи над конкретними проблемами. Можливо, в процесі такої роботи ми зможемо знайти узгоджені висновки.

II. ТРЕТІЙ ПЕРЕЯСЛАВ

9. Суть проблеми Третього Переяслава.

Третій Переяслав – це проблема, що виникла на наших очах, з появою незалежної України. Вона має два взаємопов’язані виміри. Перший з них – це формування політичної нації, а другий – українсько-російські відносини.

Почну з кількох речень про державотворчий досвід наших попередників. Центральна Рада почала свою

діяльність як політичне представництво всіх українців імперії. Не втрачаючи цієї якості, вона буквально за кілька місяців повернулася обличчям до національних меншин в губерніях, де більшість населення складали українці. Діячі української революції розуміли, що Рада не зможе стати крайовою владою, якщо не відбиватиме інтереси всіх національностей. Україна – не тільки для українців – повторював Михайло Грушевський.

Сучасна Україна існує як незалежна держава вже друге десятиліття. Проте політичні сили, завдяки яким вона здобула незалежність і стала правонаступницею УНР, не винесли належних уроків з досвіду Центральної Ради. Внаслідок своєї різноманітності вони здебільшого плывуть за течією в етнополітичних процесах, які мають велику інтенсивність і різноспрямовану динаміку.

На жаль, серед наших політиків мало хто задумується над тим, як українці повинні знаходити спільну мову з національною суперменшиною – росіянами. Українські росіяни все ще сприймаються як росіяни взагалі, подібно до того, як це було в Радянському Союзі. Проте в наших інтересах дбати про те, щоб економічні, культурні і психологічні інтереси й зв'язки цієї меншини були обернені всередину держави, а не у протилежному напрямку. Якщо політична нація виникне на основі української етнічної спільності, наша держава утвердиться як незалежна. Та слід мати на увазі, що по той бік кордону мало хто бачить потребу у формуванні в Україні окремої політичної нації. Навпаки, там заінтересовані у підтриманні стихійності етнополітичних процесів, щоб зберегти вектор, заданий після 1654 року. За таких умов політична нація формуватиметься під переважним впливом російського етнічного елемента, і через кілька десятиліть з'явиться

російська Україна. Тоді постане питання про возз'єднання, і це слово вже не доведеться брати у лапки.

10. Комплекс малоросійства.

Коли у ДТ з'явилася моя стаття “Три Переяслави” (2002, 31 серпня), у мене знайшлося багато опонентів, яких обурювали мої твердження про доцільність президентського указу щодо відзначення 350-річчя Переяславської ради. Та неможливо розв'язувати проблему Третього Переяслава без відкритого діалогу з обома Росіями – поза нами і всередині нас. Замовчування проблеми дуже нагадує поведінку одного відомого птаха в пустелі у момент небезпеки.

Ми з літературознавцем Володимиром Панченком часто друкуємо в газеті “День” статті на історичні теми. На своє шестиріччя газета зібрала своїх істориків і кожний написав про те, що його тоді найбільше хвилювало (“День”, 2002, 13 вересня). Виявилось, що з трьох авторів тематичної сторінки (я був четвертий) двох хвилювала моя стаття “Три Переяслави”. Юрій Шаповал критикував завзято, але анонімно, бо ми з ним спілкуємося мало не щодня десятками років. Професор Панченко виступив з відкритим забралом, а епіграфом до статті поставив слова Володимира Винниченка:

“Знаєте, що таке малорос? Ні? Паршивець, просто кажучи, ні те, ні се. Він, бачите, собі з походження – українець, з виховання – руський, з переконань – неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі – боягуз, себелюб, раб. От це – малорос”.

Я не прийняв на свій рахунок цей епіграф, зрадів появі статті і відклав її в папку відгуків на “Три Переяслави”, яка була порожньою. Президентський указ і комплекс малоросійства – стикування цих понять давало чудову

можливість для смислового наповнення проблеми Третього Переяслава.

В.Панченко не випадково використав для епіграфу слова свого знаменитого тезки. Він знавець Винниченкової творчості, має безліч статей і книгу про нього. На свою біду, цей письменник став у дореволюційній Росії більш популярним, ніж Купрін або Горький, і тому мав спокусливі пропозиції на друкування творів російською мовою. Друг і спонсор Євген Чикаленко картвав його за те, що він приймав ці пропозиції. Та чи міг український письменник в тодішній Росії прожити без гонорарів від російських видавництв? Ні, не міг, так само як не може без них прожити письменник і в сучасній Україні. Твори Винниченка заповнили російський книжковий ринок. Розплата настала під час виборів першого складу Центральної Ради. Майбутнього лідера національної революції забалотували за “малоросійство”.

Для українців комплекс малоросійства (або меншовартості, фактично це синоніми) – дуже болюча проблема. На питання “Яка риса українців Вам більше всього не подобається?” опитувані в Інтернеті відповіли: комплекс меншовартості (34 %), терплячість (18 %), песимізм (16 %) і далі за спадаючою (“День”, 2002, 16 серпня). Надто довго українці були недержавною нацією, через це відбулося багато національних і особистісних трагедій. Пристосуванство до чужої держави з метою вижити стало мало не рисою характеру.

Читач уже, мабуть, оцінив на Винниченковому прикладі відносність звинувачень у малоросійстві. Проте в добу Винниченка існувала можливість таврувати його малоросом чи проголошувати щирим українцем. Тепер її нема. Підкреслюю з притиском: такої можливості вже не існує. Українці мають свою державу. Інша річ, як довго вони

триматимуть у голові комплекс малоросійства як нібито актуальний. Стереотипи тримаються довго.

З 1991 року Україна здатна проводити власну політику в усіх сферах життя, у тому числі в національній сфері. В.Панченко заперечує моє твердження про те, що більше нема “переяславської концепції” (тобто поняття Другого Переяслава), яка покладалася в основу національної політики Кремля щодо України. Це заперечення безпідставне. Кремль має свою політику в Україні (ще б пак!), але вона проводиться через МЗС РФ, чи неправда? Якщо комплекс проблем перевищує можливості звичайного посла, призначають особливого.

Ось так, у полеміці наповнюється змістом поняття Третього Переяслава. Повторюю, що цим поняттям окреслюється політика Києва щодо росіян в Україні (внутрішній аспект) і щодо самої Росії (зовнішній аспект). Не політика Москви щодо України, а політика Києва щодо Росії! Те, що така політика тепер існує, не підлягає сумніву. Питання у тому, як вона враховує довгочасні національні інтереси.

11. Українські національні інтереси.

У радянські часи поважали гегелівську діалектику. Вона була потрібна, щоб пояснювати протилежні дії керівництва у здійсненні генеральної лінії. Проте діалектика береться з життя. Тільки що я доказував, що в українців є своя держава, і тому вони не можуть бути малоросами за означенням. А тут, не заперечуючи цієї тези, хочу додати їй глибини, яка властива реальному життю.

Мене вражає віра наших співвітчизників у країнах Заходу в державне начало. Вони переконані, наприклад, що національна держава в особі чиновного племені а) здатна і б) хоче здійснити швидко дерусифікацію. Але

чиновники не завжди можуть, навіть якщо хочуть. Часто вони не хочуть, а змусити їх щось робити всупереч переконанням в умовах демократії практично неможливо.

Є лідери, які формулюють політичний курс, але навіть в часи тоталітарної держави йти проти течії було важко. В ту епоху, коли треба було позбавити селян приватної власності, на допомогу пропаганді приходив масовий терор. Коли треба було укоренити державні структури в суспільстві шляхом українізації, до пропаганди додавалися засоби економічного стимулювання.

Якщо придивитися до сучасної держави, то вона русифікована істотно більше, ніж суспільство. У цьому нема нічого дивного. Поява незалежної України відбулася не внаслідок визвольного руху, а через розпад Радянського Союзу. Ця країна розпалася через те, що була побудована в облудній формі союзу рівноправних народів. Такий вигляд більшовики надали колишній царській імперії, аби придушити опір національно-визвольних сил. Тому ми завдячуємо своєю незалежністю поколінню, яке діяло на історичній арені на початку попереднього століття.

Яким був механізм сучасного державотворення? З одного боку, формувалися національно-патріотичні сили. Вони склалися з вихованих у радянському дусі людей, які на ходу освоювали цінності цілком знищеного покоління будівників УНР. З другого боку, республіканська компартійно-радянська еліта в парі з ельцинською Росією перехоплювала владу у союзного центра. Той розпадався через те, що вичерпав свій життєвий ресурс.

Підібрані і виховані Кремлем компартійно-радянські чиновники республіканського масштабу перетворювалися на суверен-комуністів через природне бажання підвищити свій політичний статус. Та вони розуміли, що після усунення союзного центру відділитися від Росії можна

тільки одним шляхом – ідентифікацією пострадянської України з петлюрівсько-винниченківською УНР. Тому вони відмовилися від ритуальних прокльонів на адресу “українських буржуазних націоналістів” і зі скрегітом зубів перехопили гасла національно-патріотичних сил разом з тими політиками в їх складі, які погодилися увійти у владу. Так виникла окрема від Росії Україна. Це була не та Україна, про яку мріяли М.Грушевський і його однодумці. Проте іншою вона бути не могла.

У радянські часи широкі конституційні права союзних республік паралізувалася безпосереднім підпорядкуванням Москві всіх вартих уваги республіканських об’єктів. Між серпнем і груднем 1991 року, коли в столиці СРСР продовжувалося протистояння союзного і російського центрів влади, а національно-патріотичні сили в Україні проводили виснажливу боротьбу за нову державну символіку, суверен-комуністи тихо й непомітно підпорядкували собі геть усе, що знаходилося на території республіки. Так було сформовано окремих від Росії державний організм як об’єкт управління. Однак Росія з Україною мали спільні системи життєзабезпечення. Використовуючи їх, російські чиновники розраховували управляти пострадянськими територіями за допомогою терміново створеного апарату СНД.

Та Україна не приєдналася до жодного з сотень прийнятих документів СНД, які ставили під сумнів її суверенітет. У законі “Про громадянство України” Верховна Рада не передбачила подвійного громадянства. Російській мові не було надано однаковий з українською статус. Нова держава вийшла з рубльової зони. Багаторічна боротьба за визнання українсько-російського державного кордону завершилася на користь України у квітні 1999 року, коли Б.Єльцин підписав ратифікований парламентом РФ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство.

Процес утвердження національної державності тривав, як бачимо, практично до кінця ХХ століття. За три з половиною століття Україна і Росія зрослися своїми організаціями, мов сіамські близнюки. Тому операція по видаленню Росії з українського “тіла” виявилася тривалою і болочою.

Тепер створилася якісно нова ситуація, коли Україна має власні, іноді дуже відмінні від російських, національні інтереси. Вони взаємно переплітаються з інтересами інших країн і міжнародних організацій. Ми хочемо увійти в європейські і євроатлантичні структури. Росія виявляє бажання максимально наблизитися до них, але зберегти властивий супердержаві суверенітет.

Російська еліта зорієнтувалася в ситуації, що виникла, швидше ніж українська. Вона відмовилася від спроб відновити адміністративно-бюрократичні зв'язки, що існували в радянську епоху. Адаже спроби Б.Єльцина реставрувати загальносоюзний управлінський центр під власним керівництвом тільки посилювали прагнення до реальної самостійності з боку керівників України.

Сучасна Росія – це країна з ринковою економікою. Тепер вона може звертатися до пострадянських країн з пропозиціями налагоджувати інтеграцію на засадах, що не суперечать збереженню державного суверенітету. Саме тому зазіхання на політичний статус української еліти з боку російського уряду припинилися. Це не означає, однак, що Росія у двосторонніх відносинах з Україною почала керуватися національними інтересами останньої. Такого не буває ніде і ніколи.

Незалежність України здобула і утвердила “партія влади”. Національно-патріотичні сили лише забезпечили ідеологічне обґрунтування нової України. Не варто говорити про самостійну роль останніх у піднесенні

визвольного руху під час переростання бюрократичної “перебудови” в революцію. Вони самі стали матеріалізованим уособленням цього руху, який виник цілком спонтанно під час обвалення проїржавілих конструкцій компартійно-радянського ладу.

Якщо національно-патріотичні сили майже не змінилися, то “партія влади” пройшла стрімку еволюцію. В ній оформилися кланово-бюрократичні угруповання і політичні партії, по-різному заглиблені в товщу все ще здебільшого атомізованого населення. Частина “партії влади” схильна пов’язати своє майбутнє з національними інтересами нової європейської країни. Будемо сподіватися, що це – переважна частина. Представники її не обов’язково є українцями за походженням. Інша, компрадорська частина не може вийти за рамки кланових чи навіть особистих інтересів. Представники її можуть бути й українцями, походження не має значення.

Важливо те, що ельцинський курс на “возз’єднання” більше не згуртовує українську “партію влади”. Тепер у ній виникають угруповання, економічно і політично пов’язані з російськими олігархічними групами. Якби закон і громадськість контролювали такі групи, для національних інтересів України не постало б загрози. Однак громадянське суспільство тільки формується.

Якщо аналізувати офіційні цифри російських інвестицій, то здається, що бити тривогу рано. Насправді, однак, ми не знаємо реального становища і не можемо повною мірою оцінити масштабів контролю української економіки та інформаційного простору російським капіталом (який, у свою чергу, істотною мірою залежить від своїх урядових структур). В усякому разі, Україна не просунулася у напрямі послаблення своєї залежності від російських енергоносіїв.

Кількість добре поставлених газет, які відбивають інтереси сусідньої держави, зростає з кожним роком.

Існують й інші, не менш тривожні ознаки того, що у нас міцніють сили, настроєні знову перетворити Україну і Росію на сіамських близнюків. Голова партії регіонів і віцепрем'єр-міністр України Володимир Семиноженко помістив у популярній газеті велику статтю з обґрунтуванням доцільності запровадження в Україні подвійного громадянства. У статті зазначалося, що інститут подвійного громадянства може послужити об'єднанню двох українських народів – “внутрішнього” і “зовнішнього” (“Від ідеї громадянської соборності – до практики подвійного громадянства” // День. – 2002. – 21 листопада). Про російський народ у статті не сказано ані слова, хоча ідея об'єднання росіян у Росії з українськими росіянами так само ґрунтується на інституті подвійного громадянства.

У минулому національно-патріотичні сили протистояли загрозі комуністичного реваншу. Тепер виникла нова загроза: “партія влади” втратила монолітність у протистоянні зближенню з Росією на умовах останньої. Продуманої відповіді на цю загрозу у національно-патріотичних сил нема. Є лише емоційні сплески на зразок кампанії проти відзначення 350-річчя Переяславської ради. А потрібне об'єднання з усіма силами, для яких національні інтереси України стоять на першому плані. Потрібні продумані зусилля для залучення в процес формування політичної нації всіх громадян України, і насамперед – українських росіян.

12. Національна суперменшина.

Попередній розділ починався з тези про те, що в дерусифікації важко йти проти течії. Теза залишилася нерозвинутою, і до неї треба повернутися.

Радянський Союз, подібно фантомам з повісті Станіслава Лема “Солярис”, міг існувати тільки у силовому полі. Коли зникло створюване компартійною диктатурою поле, наддержавна розвалилася. Однак вона проіснувала настільки довго, що вбудований в її конструкцію перекис у міжнаціональних відносинах відчувається й досі.

Більшовики знищили царську імперію, щоб побудувати на її місці, як декларувалося, союз вільних народів. Насправді вони побудували компартійну вертикаль з більшою, ніж у самодержавній імперії, централізацією влади. Паралельна їй радянська вертикаль влади будувалася як федеративний союз, але мала другорядне значення. Крім того, Радянський Союз аніскільки не нагадував нормальну федерацію, яку презирливо називали “буржуазною”. Радянська федерація була етнократичною. Перекис у міжнаціональних відносинах полягав у тому, що нації поділялися на категорії – супернацію, титульні нації і національні меншини. Щоб підкреслити рівноправність націй, задекларували відсутність державної мови. Проте росіянин міг прожити все життя в національній республіці, не відчуваючи потреби в оволодінні місцевими говірками. Адже він розмовляв на “мові міжнаціонального спілкування”. Нації, які давали ім’я союзній або автономній республіці, називалися титульними. Їх мова була “в законі” тільки в межах цих республік. Українці поза Україною після 1932 року були зобов’язані переходити на російську мову спілкування.

Інерція вже неіснуючої етнократичної наддержави діє й досі. Мільйони українців в Росії позбавлені можливості вчитися в національних школах. Вважається, що вони самі цього не хочуть: такі унікальні... З іншого боку, дерусифікація життя в Україні сприймається як порушення прав людини значною частиною російськомовного (у тому числі

українського за походженням) населення. Люди обурюються, коли ставиться питання про те, що треба було б оволодіти державною мовою. Адже це ускладнює життя.

Математик з Києва Андрій Бурлюк у листі в газету запитує: чому українські редакції Бі-Бі-Сі і “Свобода” перекладають на українську мову відповіді тих, хто в їх передачах користується російською? Запитання ставиться у такій площині: це знущання над рідною мовою переважної більшості населення України! Відштовхуючись від цієї тези, він далі запитує: чому ми повинні весь час прикидатися, тобто говорити і думати на одній мові в сім’ї, з колегами та друзями, і силувати себе “на людях”?

Однодумців А.Бурлюка в нашій країні багато. Завдяки їх зусиллям при байдужості основної частини державного апарату все йде так, як йшло в добрі старі часи. Всім відомий Іван Дзюба пише: “Треба нам, нарешті, усвідомити: русифікація України – всупереч усім нашим гімнам України та українській мові й усім ритуалам на їхню честь – не лише триває, а й сягає такої глибини, що загрожує самому існуванню української нації як рівноцінної нації серед націй світу. Звичайно, якась держава під назвою “Україна” існуватиме. Але це не буде держава українського народу” (“День”, 2002, 24 грудня).

Наче у відповідь Леонід Грач зареєстрував у Верховній Раді законопроект про внесення змін у Конституцію, що передбачають надання російській мові статусу офіційної. Подання підтримали 164 народні депутати.

Як би не обурювався А.Бурлюк, що б не робив Л.Грач, останнє слово залишається за народом. Думаю, що народ, взятий у цілому, послав чіткий сигнал про свою позицію результатами Всеукраїнського перепису 5 грудня 2001 року.

Повоєнні Всесоюзні переписи свідчили, що питома вага росіян у населенні країни невпинно повзе вниз.

Прогнози кінця 50-х рр. показували, що через покоління частка росіян у населенні становитиме менше половини. Супернація могла виявитися меншиною у власній країні. Становище вирішили рятувати поглиненням “братніх” слов’янських народів. Цим пояснювався колосальний асиміляційний тиск на українців і білорусів. За три десятиліття Кремлю вдалося досягти певних результатів.

Між переписами 1959 і 1989 рр. абсолютна кількість українців в УРСР зростає на 5251 тис, але відносна зменшилася з 76,8 до 72,7 відсотка, тобто на 4,1 відсоткових пункти. Відповідно абсолютна кількість росіян збільшилася на 4265 тис., а відносна – на 5,2 пункти (з 16,9 до 22,1 відсотка).

Подібне зростання чисельності російського населення в Україні не можна пояснювати переважаючим природним приростом. Навпаки, росіяни поступилися українцям за цим показником, тому що були в основному міськими жителями. Не можна повністю пояснювати зростання чисельності росіян й механічним приростом, хоч у своїй економічній політиці Кремль робив все для “перемішування” населення між республіками. Якраз в результаті політики “перемішування” українці сотнями тисяч покидали свою Батьківщину і прямували за довгим рублем на новобудови Півночі і Сходу. Та головним чинником зменшення частки українців у власній республіці була зміна національної самоідентифікації. Росіян ставало більше, тому що українці перетворювалися на росіян.

Асиміляцію засвідчувала не тільки зміна національної самоідентифікації, але й втрата рідної мови людьми, які продовжували вважати себе українцями. За три десятиліття частка носіїв української мови серед населення України скоротилася з 71,8 до 64,7 відсотка, тобто на 7,1 відсоткових пунктів. За переписом 1989 року частка росіян у населенні

України дорівнювала 22,1 відсотка, а російськомовного населення – 32,8 відсотка.

Міжпереписний період 1989 — 2001 рр. засвідчив протилежні тенденції. Чисельність українців за цей час зросла на 132 тис., а чисельність росіян скоротилася на 3022 тис. чоловік. Тому частка українців підвищилася з 72,7 до 77,8 відсотків, а росіян – зменшилася з 22,1 до 17,3 відсотків.

Такі зрушення пояснюються зміною національної самоідентифікації. Частка українців зросла на 5,1 відсоткових пункти (за попередні 30 років скоротилася на 4,1 пункти). Відповідно частка росіян скоротилася на 4,8 пункти (за попередні 30 років зросла на 5,2 пункти). Росіян стало менше, тому що вони декларували себе українцями. За останні роки “здобутки” попередньої тридцятирічної асиміляції зникли.

Деларувати себе українцем під час перепису легше, ніж повернути втрачену мову. Співставлення останніх переписів засвідчує, що частка українців, які вважали рідною українську мову, скоротилася з 87,7 до 85,2 відсотків. Відповідно частка українців, які вважали рідною російську мову, зросла з 12,3 до 14,8 відсотків.

Український народ сказав своє слово. Якщо він збереже контроль за формуванням органів державної влади, то остання не наважиться виступити захисником чужих національних інтересів.

Подолання наслідків тривалої асиміляції українців у власній державі не повинне супроводжуватися ущемленням громадянських прав росіян. І не тільки тому, що Україна має дотримуватися загальноприйнятих в цивілізованому суспільстві норм. Не тільки тому, щоб дістати моральне право ставити перед Кремлем питання про забезпечення громадянських прав мільйонів українців, які проживають в Росії, але не мають можливості жити національним

життям. Головним є інше: російська меншина в Україні, яка володіє колосальним інтелектуальним потенціалом, повинна відчувати себе органічною частиною української нації. Треба, щоб кожний росіянин в Україні був переконаний у тому, що ця країна є його Батьківщиною. Добитися цього не так вже й важко, враховуючи спорідненість обох народів. Тоді українські росіяни зроблять вагомий внесок у розбудову своєї держави і сприятимуть зміцненню її зв'язків з Росією. Останні поки що більшою мірою залежать від добрих стосунків між лідерами.

Органічне включення російської меншини в українську націю є здійсненням, тому що існує цілковита рівноправність представників обох національностей (навіть з перекосом на користь росіян, коли доводиться говорити про подолання наслідків асиміляції українців). Воно здійсненне, якщо формування політичної нації відбуватиметься без етнічної асиміляції. Воно здійсненне, якщо українські росіяни або російськомовні українці не відчуватимуть тиску з боку державних органів чи громадських організацій під час проведення останніми заходів з українізації повсякденного життя.

Українізація (найчастіше – у формі дерусифікації) повинна бути прозорою і ненав'язливою. Не скажу, що й тоді її радісно вітатимуть обидві Росії – за межами України і всередині нас. Але противникам українізації не можна давати можливості бути справедливими у своїй критиці.

Поясню свою думку, звертаючись до змісту вже цитованого листа А.Бурлюка. Той був обурений: на зміну діаматам та істматам приходиться інша “обязаловка”: вивчення етноміфів від Плачинди.

Я згадав, що дуже давно мені на рецензію потрапив рукопис цих міфів. Рецензію написав негативну, тому що автор прагнув зовсім не безталанний витвір власної фантазії

представити як український фольклор у своїй літературній обробці. Можна зрозуміти його бажання порівняти Україну з Давньою Елладою, міфи якої збереглися, але фальсифікати тільки спотворюють національну ідею. На жаль, моя рецензія не перешкодила виданню книги.

Так само треба припинити галас навколо трипільців, до яких предки українців не причетні. Перед тим, як називати конституцію Пилипа Орлика першою в світі, варто уяснити собі, що таке конституція. І так далі...

13. Позиція Росії.

Цілком правомірна постановка такого питання: в чому полягають довгочасні інтереси Росії щодо України?

У радянські часи мені довелось летіти від Байкалу над усім Сибіром. Незабутнє враження залишив позбавлений сільських населених пунктів неймовірно великий простір. А по той бік російсько-китайського кордону – сотні мільйонів людей, які живуть мало не на головах один в одного.

Я згадував той політ, коли ми стали свідками міжетнічного конфлікту в Македонії. Ця слов'янська країна інтенсивно заселялася албанцями, які мали неспівставно більший природний приріст. Живучи на цій території, албанці вважали її своєю і бажали поділити з македонцями відповідальність в управлінні державою. Македонці на це не погоджувалися, у чому й полягала суть конфлікту. Його було вичерпано після втручання міжнародних організацій і надання албанцям політичних прав.

За таким сценарієм можуть розвинутиися події в Сибіру і на Далекому Сході. Китайський уряд твердить, що не має територіальних претензій до Росії. Але там, біля кордону з Китаєм, повсюдно з'являються "чайнатауни". Росія залишається великою державою завдяки ядерній зброї і

сировинним ресурсам східних регіонів. Доля останніх ставиться під знак запитання китайською колонізацією.

Суть проблеми – не у “жовтій небезпеці” (про яку російські політики говорили ще на початку ХХ століття), а у жахливій демографічній кризі в самій Росії. Зараз в РФ 146 млн. чоловік. Російський демограф Є. Андреев твердить, що в середині ХХІ століття чисельність населення РФ за найгіршим варіантом розрахунку зменшиться до 70 млн. осіб. За розрахунками, оприлюдненими директором Інституту суспільних і економічних проблем народонаселення Російської академії наук Наталією Римашевською, за найгіршим варіантом може залишитися через півстоліття тільки 55 млн. чоловік. Не так давно мені довелося почути запевнення командуючого російськими військами в Чечні про те, що вони там залишаться назавжди. Отже, 55 млн. чоловік – це разом з чеченцями (“Дзеркало тижня”. – 2003. – 11 січня).

Кремль щиро заінтересований у зміцненні союзу трьох народів – російського, білоруського і українського. В такому союзі з динамікою на поглинення “братніх” народів полягає головний національний інтерес Росії. Це треба сприймати без всякого обурення. Сприймаючи, одночасно сподіватися на те, що сусіди також сприйматимуть волю українського народу залишатися собою, а не бути поглинутим близьким йому, але все-таки відмінним народом. Адже ця близькість не тільки успадкована від раннього середньовіччя, але й нав’язана трьома з половиною віками, які минули після Переяславської ради. Міру нав’язування легко побачити співставленням росіян з українцями західних областей, які три століття уникали долі, що символізується металевією райдугою над київським Хрещатиком.

В історичній науці часто використовується компаративний, тобто порівняльний метод. Хотів би тут використати

цей метод, щоб розгорнути перед читачами ще один бік проблеми Третього Переяслава. На українсько-російські відносини часто накладають чужу кальку, і тоді починаються розмови про колоніальний визиск України Росією. Насправді все у наших відносинах простіше і небезпечніше, ніж у відносинах, скажімо, англійців та індусів.

Почну з двох племен, які спромоглися у далекому минулому нав'язати себе своїм сусідам і перетворитися завдяки цьому на великі народи.

На Китайському субконтиненті налічується понад мільярд громадян ханьської національності, які складають 95 відсотків населення. До них слід додати десятки мільйонів емігрантів – хуацяо у багатьох країнах світу, які можуть кілька поколінь перебувати поза Китаєм, не втрачаючи духовний зв'язок з народом і давньою китайською цивілізацією. Сотні мільярдів доларів інвестицій, завдяки яким економіка Китаю зростає, мов на дріжджах – це в основному справа їх рук. А на початку було одне невелике плем'я – хань. За тисячі років воно поглинуло сотні народів, нав'язуючи кожному власну ідентичність. Ні монголи, ні комунізм не змогли прищепити китайцям власні цінності. Ті підкорилися чужим військам або чужим ідеям, але використали їх з максимальною користю для себе.

У Західній Європі теж існувало плем'я подібне ханьцям – латини. Воно спромоглося створити могутню середземноморську імперію, але найчастіше відштовхувало підкорені народи від себе, називаючи їх варварами і використовуючи як рабів. Тому Римська імперія розвалилася. Однак вона увібрала в себе цінності грецької цивілізації, розвинула їх і передала “варварам”, які завоювали її. Так народилася сучасна євроатлантична цивілізація – найбільш динамічна на планеті.

У добу раннього середньовіччя виникла імперія з центром у Києві, яка успадкувала цінності греко-римської цивілізації в її візантійському варіанті і проіснувала півтисячі років. Хоч Київська Русь об'єднала десятки різних племінних об'єднань, державоутворюючим етнічним началом був полянський союз племен – головний “сировинний матеріал” майбутньої української народності. Не випадає говорити про єдину давньоруську народність, тому що безсумнівна спорідненість слов'янських племен мала головним чином реліктовий характер. Багато століть слов'яни спокійно жили між Віслою і Дніпром, а потім через причини, які й досі залишаються не дуже зрозумілими, за короткий строк тривалістю в одне – два людських життя поширилися на Балканський півострів і всю Східну Європу.

Генетичним (а не тільки династичним) наступником Київської Русі стала Російська імперія. Її державотворчим етнічним началом були слов'янські племінні союзи Північно-Східної Русі, на основі яких виник російський народ. Велике князівство Московське поглинуло Новгородську землю і припинило формування на її колосальній території окремої – четвертої східнослов'янської народності. Надалі експансія у західному напрямі пішла під гаслами відновлення державної єдності давньоруського народу. Проте українцям і білорусам вдалося зберегти в імперії власну національну ідентичність. Це означало, що в критичних ситуаціях, які часто трапляються в історії, імперії загрожував розпад.

Найвищої могутності Російська імперія досягла на зламі XVIII – XIX ст., поширившись на три континенти – Східну Європу, Північну Азію і частину Північної Америки. В 1917 році ця імперія розпалася, але відродилася в іншій оболонці. Черговий крах стався у 1989 – 1991 рр. Тепер Росія на роздоріжжі. Хоч доба імперій закінчилася, імперська

свідомість в цій країні досить поширена, і до влади можуть прийти політики, схильні використати віджилі стереотипи. У цьому – головна небезпека для України.

Чому саме для України? Тут має значення подібність двох найбільш численних слов'янських народів. На побутовому рівні подібність завжди зближує, а на політичному може бути використана для підкорення слабшого. Щоб не бути голослівним, наведу дві цитати, які тяжіють до одного висновку.

Політика правлячих кіл Австро-Угорщини і Росії щодо українців у своїх імперіях була різною. Австрійські власті не нав'язували українцям німецької мови і дозволяли їм жити своїм життям. Російські власті забороняли українську мову. Коли царська армія у 1914 році зайняла австрійську Галичину, окупанти дозволили працювати польським школам, а українські негайно закрили. Чим все це пояснюється?

Орієнтацію деяких українських політиків на “німецький штик” під час Першої світової війни Володимир Винниченко пояснював так: “Німець – не родич, не слов'янин, мова його цілком чужа, не “рідна” нашій мові, німець не зможе сказати, що українець – то “різновидність” німця й на тій підставі одбере йому право своєї мови. Словом, ні з якого боку українці, на думку цієї орієнтації, не мали потреби боятися німця, - з двох лих ця орієнтація вибирала культурніше, корисніше лихо для українського народу” (Винниченко В. Відродження нації. – Київ – Відень, 1920. Репринт. – К., 1990. – Ч. 1. – С. 41).

Ці рядки писані у 1920 році. А в 2002 році схожі думки (мабуть, не читаючи Винниченка) сформулював російський письменник Анатолій Стреляний, який працює на радіо “Свобода”: “Є велика українсько-російська держава під назвою Україна. Чим далі вона піде від Росії, тим краще. Але не тому, що Росія погана, а тому, що Росія близька і сильна,

і Україні, щоб залишитися Україною і не асимілюватися, треба піти якомога далі від неї. Як це практично зробити, не кривдячи Росію? Нічого важчого немає. Піти не можна, але треба. Я б не хотів бути українським політиком. Мені абсолютно зрозуміло, що треба про все це чесно вести мову, не лицемірити, - ми маємо піти якомога далі, тому що Росія нам дуже близька. Це як брати з одного боку — вони мають розійтися. А практично це означає відкрити, чесну українізацію, що не подобається багато кому. Треба відверто і чітко пояснювати росіянам в Україні: мужики, ми розуміємо ваші почуття, розуміємо, як вам тяжко, як ми вас обмежуємо, але..." ("День". - 2001. - 2 серпня).

Не треба й коментувати, все ясно. Підкреслю лише головну думку: небезпечно потрапляти у залежність саме від Росії. Чи означає це, як казав В.Винниченко, що доведеться шукати іншого лиха собі на голову? На щастя, Винниченкові часи відійшли. Рятуючи себе, Україна без всякої загрози для національної безпеки може звернутися до Євросоюзу і НАТО. А потім, вже звідти, налагоджувати широкі зв'язки з Росією. Бо нема і ніколи не буде ближчої для нас країни.

III. ГЕОПОЛІТИЧНІ УРОКИ ТУЗЛИ

Важко сумніватися в тому, що Рік України в Росії і Рік Росії в Україні організовані зусиллями людей, вихованих радянською дійсністю. Сталося так, що на тлі обох "років дружби" в українсько-російських відносинах постійно спалахували конфлікти. Це нормально, конфлікти завжди притаманні живому життю. Вони означають, що всі ми — українці і росіяни — перестали бути пішаками в руках тоталітарної держави. Було б краще, якби важкі конфлікти не виникали, але це вже інша справа.

Конфлікт навколо Тузли відносився до категорії важких. Він поділив суспільство на дві частини: одні таврували Росію, інші захищали. Навколо острова Коса Тузла завирували емоції, в яких губився смисл проблеми. А вона полягає в активному захисті наших національних інтересів при одночасному відстоюванні курсу на розвиток відносин України з великим східним сусідом. Із тузлівської проблеми слід винести серйозні уроки.

14. Ще раз про ювілей Переяславської ради.

Затверджені парламентом напрями зовнішньої політики не переглядалися з 1993 року. Один із політологів у зв'язку з цим звинуватив Верховну Раду у відсутності бажання модернізувати зовнішньополітичну стратегію, а народних депутатів — у прагненні колупатися в минулому при з'ясуванні відносин з іншими державами. Йшлося, звичайно, про Росію.

Безсумнівно, що документ десятирічної давності застарів. Проте при з'ясуванні українсько-російських відносин не можна забувати про спільне минуле. Адже воно є не абстрактним поняттям, а особистим надбанням всіх дорослих українців та росіян. В усякому разі, російська сторона прагне використати 350-річний ювілей Переяславської ради, щоб пов'язати минуле і сучасне у свідомості громадян обох країн.

Бажання російської сторони повернути колесо історії назад знаходить, на жаль, співчутливий відгук у певній частині українських громадян. Саме через це ми повинні знову і знову аналізувати нашу історію, тобто “колупатися у минулому”. У статтях у “ДТ” “Три Переяслави” (2002, № 33) і “Третій Переяслав” (2003, № 5) я закликав своїх колег приділити належну увагу черговому ювілею Переяславської козацької ради. Зміст статей полягав у тому, що Росію треба

поважати як могутнього сусіда, як країну, пов'язану з нами століттями спільної долі. Проте політично треба триматися від Російської держави якнайдалі. Суперечності між наведеними тезами нема. Якщо ми хочемо зберегти власну ідентичність, потрібно зближуватися з народами, які не мають бажання поглинути нас.

Ми нерідко бідкаємося, що українська нація поділена на “східняків” і “західняків”, але забуваємо, що цей відчутний поділ якраз і є наслідком Переяслава. “Західняки” інші тільки тому, що знаходилися під пресом Росії на три століття менше. Від 1654 року імперська Росія позбавила гетьманську Україну ознак державності і розпочала її русифікацію. Після повалення самодержавства знову з'явилася самостійна Україна, та вона не змогла вислизнути з силового поля відновленої більшовиками імперії. Не треба звинувачувати у цьому українських політиків. У російському силовому полі до 1989 року залишалися всі території царської імперії, навіть Польща і Фінляндія.

Радянська країна обмежувала прагнення народів до самостійного життя з допомогою батога і пряника. Пряником була формула національної радянської державності. В українській конституції проголошувалося право на вихід із Союзу в будь-який момент, однак не відбита в конституціях компартійна диктатура тримала її в своїх лабетах. Потужна в економічному і демографічному відношеннях республіка з великими конституційними правами і міцними традиціями визвольної боротьби являла собою для Кремля особливу загрозу. Тому в сталінські часи істотно більшою мірою, ніж інші регіони, вона була піддана превентивним репресіям: депортаціям, терору голодом, масовим формам індивідуального терору.

Можливості використовувати масовий терор як метод державного управління вичерпалися зі смертю Сталіна.

Разом із ліквідацією ГУЛАГу треба було переходити до національної політики, заснованої на пряниках, а не батогах. Найбільш яскравим свідченням такого переходу стало грандіозне святкування у 1954 році 300-річчя “возз’єднання” України з Росією. Безсумнівна лібералізація політичного режиму супроводжувалася риторикою “дружби народів”. За нею приховувалося бажання нових володарів Кремля переконати українців у тому, що після “возз’єднання” вони мають все, про що можна мріяти. Цю лібералізовану національну політику видатний український мислитель Іван Лисяк-Рудницький назвав “новим Переяславом”. Проте в рамках Другого Переяслава розгорнулася жорстка русифікація всіх сфер українського національно-культурного життя.

350-річний ювілей Переяславської ради – Третій Переяслав символізує собою стару тенденцію колишнього імперського центру до поглинення України, яка здійснюється в якісно інших умовах сучасного світу. На відміну від періоду після 1917 року, коли регенерація Російської імперії відбувалася блискавичними темпами, ця тенденція тепер має розтягнутий часовий вимір. Спроби Б.Єльцина “кавалерійським наскоком” відновити попередні кордони імперії шляхом створення СНД зазнали провалу. Нові лідери Росії діють іншим способом, але мають ту саму мету.

15. Українсько-російський кордон.

На тузлівську проблему ще не дивилися під кутом зору всієї історії формування українсько-російського кордону. А подивитися варто...

Будуючи національну державу, Центральна Рада на чолі з М.Грушевським повинна була перш за все визначити її кордони. За основу вона взяла етнографічний принцип і оголосила Україною ті російські губернії, в яких українці

чисельно переважали всі інші національні групи, разом узяті. Перепис населення показував, що українці переважали у трьох губерніях Південно-Західного краю (Правобережжя), у трьох губерніях Лівобережжя і у трьох губерніях Новоросії. Це — вісім з половиною губерній. Центральна Рада висунула претензії тільки на материкову частину Таврійської губернії, оскільки в Криму українці не становили більшості населення. Не претендувала вона на перших порах і на Кубанську область, де проживало дві третини українців. У 1917 році на Кубані вже утворився власний уряд, і переговори про входження краю в Україну слід було провадити з ним, а не з Тимчасовим урядом.

Тимчасовий уряд у Петрограді не бажав дотримуватися етнографічного принципу при визначенні української автономії. Юрисдикцію Центральної Ради він визнав тільки на території п'яти губерній – тих самих, з якими гетьман Богдан Хмельницький приєднався до Росії у 1654 році. Раднарком спочатку займав таку ж позицію. Та коли виникла потреба сформувавши альтернативну національній державі радянську республіку, він погодився на кордони, визначені Центральною Радою. Без підтримки більшовизованих рад солдатських і робітничих депутатів, які були особливо поширені у Новоросії і на Слобожанщині, створити національну радянську республіку в Україні було неможливо.

Коли влада в Україні у черговий раз змінилася, гетьман П. Скоропадський домігся згоди кримського уряду генерала Сулеймана Сулькевича приєднати півострів до Української Держави на правах автономного утворення. Одночасно почалися переговори про приєднання Кубані. Однак після нового захоплення України більшовиками відновилася радянська республіка у межах попередніх кордонів.

У жовтні 1925 року Центральний Виконавчий Комітет СРСР передав у підпорядкування Північно-Кавказького

краю Російської Федерації два українські округи— Шахтинський і Таганрозький. Після проведення Всесоюзного перепису населення 1926 року ЦК КП(б)У наважився звернутися до Москви з проханням повернути ці округи Україні, а також передати їй південні райони Курської і Воронежської губерній, де українське населення жило компактно. Кількість українців у районах Російської Федерації, що безпосередньо прилягали до України, становила, як засвідчував перепис, понад 2 млн. осіб. Проте ЦК ВКП(б) не відреагував на боязкий демарш (Боечко Василь, Ганжа Оксана, Захарчук Борис. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. - К., 1994. - С. 58 - 60).

Пізніше нарком освіти України Микола Скрипник за сприяння місцевої влади розпочав українізацію 37 районів Північно-Кавказького краю, у тому числі 19 районів Кубанського округу. Успіхи в українізації дозволили йому знову поставити питання про переведення під юрисдикцію України Кубанського, Шахтинського і Таганрозького округів. У відповідь на це 14 грудня 1932 року з'явилася постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і Західній області" за підписами В.Молотова і Й.Сталіна. Українізація майже половини районів Північно-Кавказького краю характеризувалася в ній як "петлюрівська". Діловодство місцевих органів влади, а також газети і журнали вимагалося негайно перевести з української на російську мову, як "більш зрозумілу" для кубанців. Викладання в школах з нового навчального року так само переводилося на російську мову (Голод 1932 — 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990. - С. 291 - 292).

Можливо, в іншій ситуації народ обурився б. Проте заходи по деукраїнізації підкріплювалися жаклиним

способом: конфіскацією на Кубані всіх запасів продовольства у селян і козаків, накопичених до нового врожаю.

Терор голодом спричинив загибель сотень тисяч місцевих жителів. Українська Кубань загинула. Нащадки запорозьких козаків, які вижили в атмосфері державного терору, зберегли козацькі традиції, але під пресом тоталітарної держави денаціоналізувалися. Коли тузлівська проблема перебувала в стадії гострої кризи, в українській пресі висловлювалися побоювання, що саме кубанські козаки, а не збройні сили Росії, можуть бути використані як ударна сила.

Передача Шахтинського і Таганрозького округів з України в Росію у 1925 році пройшла майже непоміченою. Залишається вона непоміченою й сьогодні. Навпаки, передача Кримської області у 1954 році з Росії в Україну в рамках святкування 300-річчя Переяславської ради була обставлена надзвичайно урочисто. Відповідно після 1991 року адресовані Україні вимоги повернути Крим і особливо “місто російської слави” Севастополь перетворилися на постійну і добре організовану кампанію. Вона здійснювалася роками, хоча за домовленістю між союзними республіками адміністративні кордони Радянського Союзу, що розпадався, ставали державними. Цей принцип не знав винятків, тому що інакше в житті держав постали б анархія і хаос. Прийнята у 1991 році домовленість відкривала дорогу дії міжнародного принципу непорушності післявоєнних кордонів у Європі, закріпленого в узгоджених рішеннях Загальноєвропейської наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1975).

Україна роками “пробивала” Договір про дружбу, співробітництво і партнерство з Росією. У договорі фіксувалася відсутність територіальних претензій сторін. Російська сторона визнавала принцип перетворення адміністративних кордонів 1991 року на державні, але за свою згоду

бажала зафіксувати у договорі істотні поступки щодо визначення статусу Чорноморського флоту в Криму. Як відомо, це їй вдалося.

У квітні 1999 року Б.Єльцин поставив свій підпис під договором. Здавалося, що всі можливі проблеми у взаємовідносинах сторін вичерпані. Та виявилось, що ситуацію можна дестабілізувати оригінальним способом: будівництвом дамби. Дамба — це складна гідротехнічна споруда багатомільйонної вартості. Однак бувають випадки, коли ціна не головне. 24 грудня 2003 року Росія дотиснула українську сторону у питанні про режим користування Керченською протокою і спільне використання природних ресурсів Азовського моря.

16. Що треба Росії?

Площа Тузли не перевищує 35 гектарів, а територія Росії становить понад 17 млн. кв. км. Ясно, що жорсткі дії російських властей в юридично програшній ситуації з Тузлою були обумовлені не територіальними претензіями дрібного масштабу.

Слід усвідомити, чого вимагають від Росії її національні інтереси, коли заходить мова про Україну. Не лише Тузли з комплексом проблем по Азовському морю, які не розв'язувалися у потрібному для російської сторони напрямі з 1991 року. Не лише Криму з військово-морською базою у Севастополі — ця проблема теж була розв'язана відповідно до російських інтересів. Треба проаналізувати без емоцій головний національний інтерес Росії щодо України. Цей аналіз допоможе зрозуміти українську політику лідерів Росії незалежно від їхньої політичної орієнтації, життєвого досвіду і будь-яких інших якостей — державних або людських.

Звичайно, в ході цього аналізу не слід зациклюватися тільки на конфліктах в українсько-російських відносинах. Головним є те, що обидва народи століттями знаходилися в одній державі і на виклики історії відповідали об'єднаними зусиллями. Згадаємо лише дві світові війни! У кожного народу був свій патріотизм, але в добу тяжких випробувань він зливався в одне спільне почуття. Московський журнал "Украинская жизнь" у липні 1914 року вийшов із передовою статтею, в якій містилися такі знаменні рядки: "Ми повинні виявити відповідне нашому національному розвиткові розуміння сучасних подій, здоровий політичний розум та організовану волю нації, що тисячами ниток – кровних, племінних, економічних та історичних – зв'язана з країною, що стоїть зараз проти Німеччини та Австро-Угорщини" (Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. - Т. 1. - Мюнхен, 1983. - С. 209). Автором цієї передовиці був Симон Петлюра...

Прошло 3,5 року, і головний отаман Армії УНР С.Петлюра змушений був вести війну з Росією. У безнадійній ситуації він послав на станцію Крути необстріляних юнаків, щоб зупинити війська Муравйова, які рвалися до Києва.

У 1998 році Укрпошта випустила марку, присвячену 80-річчю бою під Крутами. Що це був за бій, в якій війні? Звернулися до мене, щоб я відрецензував текстівку. Війна в ній визначалася як українсько-більшовицька. Щоб змусити поштовиків назвати цю війну українсько-російською, довелося діставати власний підручник для школи. У ньому вже містилося неможливе для радянських часів слово-сполучення: українсько-російська війна. Нація з партією воювати не може, це неспівмірні поняття.

Чи можлива українсько-російська війна в нашу епоху? В грудні минулого року у Лондоні відбулася міжнародна конференція "Трансформація НАТО: порядок денний для

нового століття”. Міністр оборони Євген Марчук, який очолював українську делегацію, у розмові з кореспондентом Української служби Бі-Бі-Сі назвав війну з Росією актом пизофренії. Справді, дуже важко уявити собі українсько-російську війну, особливо при сучасному політичному режимі в Росії. Проте режими міняються, а Росія уже оголосила нову військову стратегію, за якої залишає за собою право на превентивний удар, у тому числі ядерний. Хто захистить Україну, якщо владу в Росії захопить безвідповідальний політик?

У 1917—1919 рр. російські війська чотири рази (!) захоплювали Україну. Історики називали тодішні події громадянською війною. Однак насправді громадянською можна назвати тільки війну між білими і червоними російськими формуваннями на території України. Захоплення України російськими військами обох кольорів треба вважати міжнародною війною, які бувають під час розпаду багатонаціональних імперій. Кожна з націй, якщо вони не можуть домовитися полюбовно, відстоює у таких війнах свої національні інтереси.

Боюсь, що неможливість українсько-російської війни в наші дні, яку не слід піддавати сумніву, значною мірою ґрунтується на “досягненнях” ленінсько-сталінської національної політики за період від 1917 до 1991 рр. Русифікація України, що почалася після Переяславської ради, набула особливої інтенсивності під час існування радянської тоталітарної держави. Тепер російські лідери можуть розраховувати на те, що для реалізації національних інтересів своєї країни в Україні їм не знадобиться війна. Щоправда, без силової складової реалізація цих інтересів може розтягнутися на тривалий час.

У кожному номері однієї з київських газет друкуються маленькі діаграми, що показують результати останніх

соціологічних опитувань з якої-небудь проблеми. Вони допомагають відповісти на питання, якими ми є. Назву результати двох опитувань, що стосуються мови.

Якою мірою ви володієте українською мовою? 74 % опитаних володіють вільно, 4 % – не володіють, всі інші володіють частково. Якою мірою ви володієте російською мовою? 82 % володіють вільно, 2 % – не володіють. В якій іншій країні рідною мовою володіють гірше, ніж нерідною? (“День”, 2002, 12 листопада)

Якою мовою здебільшого ви розмовляєте вдома? 50 % – українською, 48 % – російською, 2 % – іншою (“День”, 2003, 28 жовтня).

Після таких відповідей зрозумілою стає реакція на питання, чи потрібно зробити російську мову другою державною? В серпні 2001 року позитивну відповідь дали 44 % опитаних, у грудні 2003-го – 55 % (“День”, 2001, 21 серпня). Але ж зрозуміло, що держава тримається рідною мовою. Якщо з двох державних мов одна буде мовою сусідньої країни, то, беручи до уваги всі інші обставини, Україна знову поділиться на Малоросію, Новоросію, Південно-Західний край і поки що україномовні західні області. Для завоювання такої України армія непотрібна.

Майже всі в Росії переконані в тому, що українці і білоруси – це ті ж самі росіяни, тільки відірвані від Росії-матері в період від монгольського завоювання до Переяславської ради. Так вчили всі російські історики, починаючи від Татіщева, Карамзіна, Соловйова, Ключевського. Зовнішню переконливість цієї історичної схеми забезпечувала одна проста обставина: великі князі московські походили з династії Рюриковичів. За чотириста років, як пишуть і в сучасних російських підручниках з історії, виникли порівняно несуттєві етнографічні розбіжності між

нащадками русичів. Возз'єднання трьох народів і злиття їх в один вважається природним і бажаним. Останні вибори в Державну Думу показали, що електорат підтримує націонал-патріотів. На географічних картах, які демонструвалися від їх імені, в кордони Великої Росії не включалися тільки три країни Балтії, які вже перебувають під парасолькою НАТО. З успіху цих виборів випливає, що тиск на Україну посилюватиметься.

Часи Л.Брежнєва на пам'яті у переважної більшості людей. Та не всі, мабуть, розуміють, чому русифікація українців тоді набула потворних розмірів і форм. А пояснення просте: у середині 60-х років демографи попередили, що в найближчі 25—30 років росіяни стануть національною меншиною у власній країні. На збільшення народжуваності серед них годі було сподіватися, і держава взялася за русифікацію найближчих родичів — українців та білорусів.

Демографічна ситуація в сучасній Росії не тривожна, а просто жахлива. Кількість населення катастрофічно зменшується, в основному за рахунок низької народжуваності серед росіян. За найбільш песимістичними прогнозами чисельність населення РФ впродовж найближчих 50 років скоротиться удвоє, тобто до 70 млн. осіб.

Політична еліта РФ розуміє майбутні небезпеки. У статті “Що загрожує Росії?”, яка була опублікована два року тому, усім відомий Євген Примаков сказав відкритим текстом: “Через народжуваність, яка стрімко знижується, і падіння тривалості життя людей, – що значною мірою викликане поганим харчуванням, повсюдно поширеним палінням і зловживанням алкоголем, – населення Росії зменшується майже на мільйон осіб на рік... Криза посилюється через нерівномірний розподіл населення по території Росії, з щільністю практично близькою до нуля на Далекому Сході

та в Сибіру. Вакуум ніколи не зберігається надовго” (“День”, 2002, 7 серпня).

З усього сказаного тут можна зробити такий висновок: Росії треба, аби Україна не існувала як щось окреме від неї. Щоб забезпечити своє майбутнє, їй треба поглинути нас. Мова йде про те, щоб процес поглинення, який був загальмований на півтора десятиліття розвалом Радянського Союзу, продовжився у нових формах. Хоч українці, на відміну від чеченців або татар, перебувають поза кордонами РФ, поглинення їх вважається більш перспективною справою.

Не думаю, що виховане багатьма століттями відповідної пропаганди бажання росіян увібрати в себе українців можна характеризувати як агресію. Мова йде не про завоювання. Щоправда, краще це чи гірше для нас — невідомо. На це питання громадяни України дають різну відповідь, залежно від багатьох чинників. Не останню роль серед них відіграє ступінь русифікованості.

Відомо, що з давніх давен бажання панівних кіл імперії поглинути українців знаходило відгук серед української еліти. Вихідці з козацької старшини ставали дворянами, освічені українці з різночинців здобували теплі місця в імперському бюрократичному апараті. Тим, хто не бажав бути малоросом, доводилося нелегко. Тим не менш, їх ставало все більше, і вони кинули виклик могутній імперії. Себе самих і представників своєї нації вони назвали українцями — за етнотопонімом “Україна”, що існував з часів середньовіччя. Адже імперія відібрала в українців разом з їхньою історією навіть власне ім’я – самоназву народу. Українці з’являються в російських підручниках історії – від царських до сучасних – десь з XIV століття, тоді як безперервна нитка історичного розвитку російського народу розкручується в цих підручниках з доби Київської Русі й більш ранніх часів.

Якщо в централізованій імперії є дві більш-менш рівноцінні за чисельністю нації, одна з них завжди зазнає утисків, бо її існування сприймається елітою панівної нації як джерело потенціального сепаратизму. В Австрійській імперії, яка теж увібрала в себе частину українських земель, після тривалої боротьби між австрійцями та угорцями було знайдено консенсус: двоєдину Австро-Угорщину. Російська імперія пішла шляхом денационалізації українців. Цей шлях здавався перспективним володарям імперії внаслідок того, що росіяни та українці мають багато спільного між собою.

Проте денационалізація не вдалася. Український народ продемонстрував дивовижний опір, постійно породжуючи в своєму середовищі борців за національне визволення. На кожному історичному етапі імперії доводилося мати справу з такими борцями — мазепівцями, петлюрівцями, бандерівцями. Найбільш страхотливих переслідувань український народ зазнав у сталінські часи, коли під корінь знищувалися ті прошарки населення, які у майбутньому могли стати небезпечними для тоталітарної держави.

Та українці завжди відділяли державу, в якій жили, і правителів, з якими доводилося співіснувати, від державоутворюючого народу. Русофобські настрої серед них і тепер непопулярні. За даними соціологічних опитувань, опублікованих 28 січня 2003 року, 53% респондентів заявили, що мають цілком позитивну думку щодо Росії, а 36% – скоріше позитивну, ніж негативну. У соціологічному опитуванні, проведеному в листопаді минулого року, тобто вже після Тузли, теж був продемонстрований надзвичайно високий рівень симпатії до росіян. 84% опитаних заявили, що вважають російський народ побратимом українського і не ставляться до росіян як до іноземців.

Проте все менше людей в Україні поспішає приєднуватися до Росії. За період після 1991 року громадяни

України відчули всі переваги самостійної держави. Ті, хто пішов у школу на початку 90-х років, тепер входять у життя, знаючи нефальсифіковану історію свого народу. Вони повною мірою розуміють, що дуже небезпечно залежати від політичних рішень, які приймаються щодо них за межами України. Чим більше часу відділятиме нас від вікопомного 1991 року, тим більше таких людей матиме Україна.

17. “Ліберальна імперія” Анатолія Чубайса.

Після підписання у вересні минулого року в Ялті рамкової угоди між Росією, Україною, Білоруссю та Казахстаном про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) серед українських політиків знову завирували пристрасті: куди йти, якій інтеграції надати перевагу? Адже представники всіх гілок української влади давно задекларували відданість ідеї європейської інтеграції.

Цілком можливо, що в Євросоюз Україну відразу не візьмуть, оскільки параметри її економіки не відповідають європейським стандартам. Разом з тим виявиться, що при вступі до ЄЕП наша держава зможе дістати істотні економічні вигоди. Як тут бути?

Головне, що турбує українських політиків — це утворення зони вільної торгівлі в межах ЄЕП. Російські політики, однак, налаштовані на більш глибоку інтеграцію: вільний перелив капіталів і робочої сили, митний союз, єдина валюта. Чия візьме?

Цілком можливо, що ЄЕП чекає краща доля, ніж СНД. Тим більше, що солідарно з політиками діють російські підприємці. Наміри останніх були задекларовані Альфредом Кохом 24 жовтня минулого року, коли у програмі “Свобода слова” (НТВ) обговорювалася тузлівська криза. Виступаючи у прямому ефірі, А.Кох заявив, що інтереси

Росії не обмежуються островом Коса Тузла, що їй повинні належати і Крим, і Херсон, і Миколаїв, і Одеса.

Ці вимоги не нові, вони висувалися з 1991 року. Наприклад, долужковський мер Москви, один з “прорабів” горбачовської “перебудови” Гавриїл Попов просто і прямо вимагав приєднати до Росії Одесу і Крим. У Коха тепер підхід до справи якісно інший, хоч стратегічна мета залишається такою самою: “Будет ли там развеяться украинский флаг или российский триколор, меня, откровенно говоря, не очень интересует. Важно, чтобы по факту это были российские земли, которые учитывали наши интересы, и чтобы там присутствовал российский капитал, российские люди, российские интересы. Для этого, мне кажется, дипломатические каналы уже исчерпаны. Мне кажется, поезд ушел, и получить де-юре эти территории невозможно. Остается один-единственный путь – это экономическая экспансия, это фактически скупка этих земель, скупка этой недвижимости, скупка этих заводов, скупка инфраструктуры и так далее, и так далее” (“День”, 2003, 31 жовтня).

Ще не так давно прибічники євразійського вибору України казали, що треба йти в Європу разом з Росією, тому що остання теж розгортається в бік Євросоюзу і навіть має кращі показники у зв'язках із ним, ніж Україна. Кох же говорить відкритим текстом, обгрунтовуючи свою програму скуповування України: “Процесс экспансии российского капитала в Украину, в конечном итоге, оторвет ее от ориентации на Америку, на НАТО и развернет ее в сторону России. И если мы этому процессу будем помогать, то этот процесс в ближайшие несколько лет, может быть, десять лет, завершится. И мы получим дружественную, экономически полностью связанную с Россией Украину”.

Програма економічного поглинення України доповнюється нещодавно озвученою Анатолієм Чубайсом ідеєю “ліберальної імперії”. Це – своєрідний політичний дах над СЕП.

Термін “ліберальна імперія” одразу закрутився у засобах масової інформації, і кожний коментатор дає йому власне визначення. Мені здається, що його треба розглядати в сукупності з іншими формами російської імперії, як логічний розвиток попередніх форм — царської і радянської.

Спочатку імперія була царською, з часом – самодержавною. Імперську матрицю великі князі московські дістали разом з ярликом на княжіння від своїх монголо-татарських володарів мало не з часів Івана Калити. Російську державу доби Івана III і особливо Івана IV Грозного уже цілком можна вважати імперією, хоч на Заході її називали Московією навіть на початку царювання Петра Великого.

Після падіння самодержавства більшовики відродили багатонаціональну імперію у своєрідній формі. Створена В.Леніним політична система була двоелементною. Вона складалася з влади радянських органів, які формувалися на загальних виборах, і компартійної диктатури — незалежної від волі виборців. Така політична система могла існувати, поки тривала компартійна диктатура. Коли партія розпалася, разом із нею розпалися “соціалістична співдружність” країн-сателітів у Центрально-Східній Європі і Радянський Союз.

Сучасна Російська Федерація має три чинники, які визначають її імперський статус: традицію, найбільшу в світі територію з невичерпними природними ресурсами і ядерну зброю. Традиція, що йде від монголо-татарських часів, найбільше заважає їй інтегруватися в Європу. В усякому разі, правлячі кола Росії таких намірів не висловлюють.

Російський політичний лад істотно відрізняється від європейського. Різниця визначається не конституцією, а характером суспільства. Наслідки панування радянського ладу істотні: високий ступінь залежності основної маси населення від держави, відсутність розвинутих громадських інститутів. По суті, лібералізм сучасного політичного ладу виявляється тільки у відсутності самодержавної влади спадкового монарха або компартійної диктатури. Демократія конституційно забезпечена, але є керованою.

* * *

Пострадянська Україна в соціальному плані мало відрізняється від Росії. Різниця, мабуть, тільки в тому, що ми не маємо валютних паливних ресурсів, за допомогою яких можна залагоджувати гострі соціальні проблеми. Але це, можливо, тільки на благо нам, тому що мобілізує на подолання труднощів, а не розбещує. Аби забезпечити своїм людям високі життєві стандарти, Україна повинна розвивати інститути громадянського суспільства. З ким краще це робити — з Євросоюзом чи з Росією? Відповідь очевидна.

“Ліберальна” імперія відрізняється від радянської тим, що в ній не буде широких конституційних прав для союзних республік, аж до права виходу кожної з них із імперії. Ці права в радянські часи були облудними, але ж прийшов такий момент, коли стало можливим прийняти декларацію про державний суверенітет, а потім і вийти з Союзу. Тепер такого не буде: партія може розкластися, держава – ні. Власне, не буде в ліберальній імперії союзних республік. Будуть території з виборними органами влади і з широким самоуправлінням. Вони вже є, бо ліберальна імперія – це й є Росія, тільки збільшена до розмірів Радянського Союзу.

Чи варто нам занепащувати свою незалежність, яка у 1991 році була здобута безкровно, але тримається на крові багатьох мільйонів людей кількох попередніх поколінь? Відповідь очевидна.

І, нарешті, найважливіше. Чи збереже український народ у ліберальній імперії свою національну ідентичність, беручи до уваги все сказане вище? Чи не розчиниться він серед інших у пітьмі прийдешніх десятиліть? Якщо це станеться, 400-та річниця Переяславської ради пройде непоміченою...

IV. УКРАЇНСЬКИЙ КРИМ

19 лютого 1954 року президія Верховної Ради СРСР видала указ “Про передачу Кримської області зі складу РРФСР у склад УРСР”. Цей день раніше асоціювався з царським указом про скасування кріпосного права. Тепер же в Росії його частіше згадують як день втрати Криму. Передача півострова Україні сприймається як нічим не мотивоване рішення Микити Хрущова, спрямоване проти російських національних інтересів.

Насправді М.Хрущов керувався об’єктивними чинниками, коли висловлював волю щодо передачі Криму Україні. Через 50 років після указу варто замислитися, чому і за яких обставин поява цього документу стала можливою.

18. Крим до 1954 року.

Від 1802 р. Крим існував у складі Таврійської губернії. На початку ХХ століття губернія складалася з п’яти кримських повітів площею 25,6 тис. кв. км. з 740 тис. мешканців, і трьох повітів Північної Таврії площею 35,1 тис. кв. км. з 1760 тис. мешканців. У материковій частині

губернії українці складали більшість населення, але на півострові – меншість.

Ініціативу в поділі Таврійської губернії виявила Центральна Рада. Під час проголошення УНР у листопаді 1917 року вона заявила претензії тільки на материкові повіти. Пізніше міністр закордонних справ в уряді гетьмана П.Скоропадського Д.Дорошенко вказував на те, що Центральна Рада даремно відмовилася від Криму.

Справді, керівники Ради могли б розглядати Таврію як єдиний господарський організм. Таким вона стала за 115 років існування. У межах всієї губернії українці становили, як засвідчив перший всеросійський перепис населення 1897 р., 60 відсотків населення. Переміг, однак, не економічний, а етнографічний підхід.

М.Грушевського та його колег можна зрозуміти. У 1917 році вони виборювали у центрального російського уряду автономні права, і цю боротьбу змушені були починати з елементарного: показати свою Україну на карті. Залучені Тимчасовим урядом до переговорів про автономію експерти стверджували, що Україна – це землі Війська Запорозького, з якими гетьман Богдан Хмельницький прийшов на Переяславську раду. Навпаки, українська делегація у Петрограді на чолі з В.Винниченком висувала не історичний, а етнографічний підхід до визначення кордонів України. Вона стверджувала, що автономія повинна поширюватися на території, де українці перебувають в більшості. У зв'язку з цим Центральна Рада готова була відмовитися від Криму, де українці становили меншість.

Радянські війська вперше оволоділи Кримом у березні 1918 року. Була проголошена Республіка Таврида, яка проіснувала близько місяця. Після укладеного у Брест-Литовську миру з УНР Крим окупували німецькі війська.

На півострові з'явився крайовий уряд, очолений царським генералом С.Сулькевичем. Останній бажав зберегти Крим для білогвардійської Росії. Однак П.Скоропадський був переконаний, що Крим – це частина України. Коли Сулькевич заперечив, гетьман оголосив економічну блокаду і паралізував господарське життя півострова. Крайовий уряд капітулював, і восени 1918 року була досягнута домовленість щодо входження Криму до складу України на правах територіальної автономії. Падіння гетьманського режиму перешкодило її реалізації.

Після відступу німецької армії в Криму висадилися французькі і білогвардійські війська. Виник крайовий білогвардійський уряд, який існував недовго. У квітні 1919 року радянські війська знову прийшли на півострів. Уряд Кримської радянської республіки очолив брат В.Леніна Д.Ульянов. Республіка проіснувала близько двох місяців. Десантом з моря у червні 1919 року Кримом знову оволоділи білогвардійці, які протрималися тут до листопада наступного року.

Після розформування Південного фронту в грудні 1920 року М.Фрунзе став командуючим військами України і Криму. З самої назви цієї посади випливало, що Росія має намір залишити Крим за собою. Уперше план створення кримської автономії у складі РРФСР було оголошено на спільному засіданні Кримського обласного ревкому і обкому РКП(б) в січні 1921 року. Декрет про утворення Кримської автономної республіки В.Ленін і М.Калінін підписали 18 жовтня 1921 року.

Принципово важливим є питання про те, який характер мала кримська автономія – національний або територіальний? Ленінський Раднарком спочатку створював автономії обох типів, але з часом залишилися тільки національні. Кримська АРСР стала унікальним автономним утворенням, яке й

надалі зберігало територіальний характер. Разом з тим, заграваючи з кемалістською Туреччиною, Кремль висував на провідні посади в цій республіці здебільшого людей кримсько-татарського походження. Складалося оманливе враження про те, що кримська автономія була, як і всі інші, національною, тобто кримськотатарською.

За всесоюзним переписом 1939 року росіяни у складі населення Криму становили 49,6 відсотка, кримські татари – 19,4, українці – 13,7, євреї – 5,8, німці – 4,6 відсотка. Під час війни загальна чисельність населення різко скоротилася, а його етнічний склад зазнав докорінних змін.

У серпні 1941 року чекісти здійснили першу депортацію за національною ознакою. Вони вивезли з Криму до 50 тис. німців, які оселилися тут здебільшого з часів Катерини II. Формула звинувачення була на всіх одна: “пособництво гітлерівським загарбникам”.

Під час окупації гітлерівці знищили 25 тис. євреїв. Загинули практично всі, хто не зміг або не побажав евакуюватися. Разом з євреями знищувалися люди унікальної малочисельної національності – кримчаки. Нацисти відносили їх до “єврейської раси”, оскільки з давніх часів вони сповідували іудаїзм.

За постановами Державного Комітету Оборони від 11 травня і 2 червня 1944 року були виселені кримські татари, а також болгари, греки і вірмени. Сумарна кількість висланих на спецпоселення в Узбекистані становила 228 тис. осіб.

У складі населення стали переважати росіяни і українці. Якщо раніше були об’єктивні підстави для територіальної автономії Криму, то вони зникли. У 1945 році Кримська АРСР була перетворена в область у складі РРФСР.

19. Передача Криму Україні.

Видатний український мислитель ХХ ст. І.Лисяк-Рудницький надрукував у 1956 році в журналі “Культура”, що видавався польською мовою в Парижі, статтю “Новий Переяслав”. Стаття присвячувалася аналізу курсу Кремля щодо України після смерті Сталіна. Лисяк-Рудницький назвав три обставини, які давали право твердити про радикальну зміну курсу. По-перше, керівні посади в республіці опинилися переважно в руках місцевих людей, а ЦК Компартії України став очолювати українець – О.Кириченко. По-друге, утворення раднаргоспів істотно розширило компетенцію місцевих управлінських апаратів, особливо в господарській і культурній сферах. По-третє, у зв’язку з святкуванням 300-ліття Переяславської ради Кримська область була прилучена до УРСР.

Американський професор українського походження був цілком правий, коли пов’язував указ президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму Україні з святкуванням ювілею “возз’єднання” України і Росії. Однак в самому тексті указу від 19 лютого 1954 року такого пов’язання нема. У пропагандистських кампаніях, що розгорталися у зв’язку з ювілеєм Переяславської ради і передачею Криму Україні, обігрувалася одна провідна теза – про доленосне для України значення її споконвічних зв’язків з Росією.

Роздумуючи над еволюцією кремлівського курсу у зв’язку з передачею Україні Криму, Лисяк-Рудницький піднявся до широких узагальнень. Зокрема, він зробив висновок, що вся попередня політика зводилася до спроби зламати опір українського народу засобами фізичного насильства, але зі смертю Сталіна можливості для здійснення такого курсу вичерпалися. Україну потрібно було утримувати в межах імперії, спираючись більше на пропагандистські, а не силові засоби.

Погоджуючись з такою інтерпретацією радикальної зміни політики щодо України, слід підкреслити її безпечність для нових володарів Кремля. Можливість діяти на головних напрямках національної політики за допомогою пропаганди, а не терору виникла внаслідок відсутності винищеної Сталіним опозиції. Як свідчать опубліковані останнім часом документи, ініціативу в лібералізації національної політики проявив навіть не М.Хрущов, а демонізований його пропагандистами Л.Берія. Між трьома основними спадкоємцями Сталіна (третім був Г.Маленков) розгорнулося справжнє змагання в лібералізмі. Переможцем виявився М.Хрущов.

З ініціативи Хрущова ЦК КПРС розпочав з кінця 1953 року пропагандистську кампанію у зв'язку з 300-річчям Переяславської ради. 18 січня 1954 року ювілей було урочисто відзначено, але пропагандистська кампанія не припинилася. Свого крещендо вона досягла у зв'язку з передачею Україні Кримської області.

За розробленим сценарієм перший крок зробила президія Верховної Ради РРФСР. Маючи принципову згоду президії Верховної Ради УРСР, вона розглянула це питання у присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. Було прийнято позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму і України. Відповідна постанова пішла до Верховної Ради СРСР.

Через кілька днів це питання поставила на порядок денний президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Криму вона розглядала як “нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братньої дружби між російським і українським

народами”. Постанова з клопотанням про передачу також була направлена до Верховної Ради СРСР.

19 лютого 1954 року відбулося урочисте засідання президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської облради П.Ляліна, а також голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад Н.Каткова та С.Сосницького. Першим виступив голова президії Верховної Ради РРФСР М.Тарасов. Вказавши на те, що Крим є немовби природним продовженням південних степів України, він зробив такий висновок: “З географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави”. Услід за ним виступив голова президії Верховної Ради УРСР Д.Коротченко, а потім – О.Куусінен, Ш.Рашидов, О.Шверник та інші члени президії Верховної Ради СРСР. Обговорення відсумував голова законодавчого органу К.Ворошилов. З’явилося рішення, оформлене відповідним указом. В його тексті буквально повторювалися аргументи з постанови президії Верховної Ради РРФСР.

26 квітня 1954 року указ надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання прийняла закон з двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого; внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР. Передача області відбулася з додержанням усіх передбачених конституцією процедур.

20. Кримська проблема в українсько-російських відносинах.

1 грудня 1991 року український народ на референдумі підтримав Акт проголошення незалежності України. Для російської правлячої еліти результати референдуму виявилися несподіваними. Прес-секретар президента РФ

П.Воцанов заявив 3 грудня, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Адміністрація президента РФ після запиту МЗС України дезавуювала заяву. Та наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г.Попов, який не тільки підтримав висунуту територіальну проблему, але й конкретизував її. Під сумнів ставився суверенітет України щодо Криму і Одеської області. Українська сторона відреагувала надзвичайно гостро, і Б.Єльцин негайно направив у Київ офіційну делегацію на чолі з віце-президентом О.Руцьким, щоб погасити конфлікт.

Проте переважна більшість росіян сприйняла відпадняння України з великим болем. Штампи типу “Донбас – всесоюзна кочегарка” або “Крим – всесоюзна оздоровниця” не могли бути швидко подолані. Свою ворожість щодо української незалежності російські політики-популісти часто демонстрували тільки тому, щоб піднести свій рейтинг.

Той же Руцькой 30 січня 1992 року у газеті “Правда” виступив з статтею, в якій дозволив собі такі вирази: “Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над “і” та визначить Росію як державу, а не жebraка в межах СНД. І це буде зроблене неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-кар’єризму ввігнати її в кордони ХІІ ст.”.

Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 року постанову про відновлення Кримської АРСР (після 24 серпня 1991 року – Автономної Республіки

Крим, АРК). У травні 1992 року Верховна Рада РФ зробила офіційну заяву про те, що акти передачі Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття. За “доброзичливими” порадами з Москви Верховна рада АРК 5 травня цього року ухвалила Акт проголошення державної самостійності. Була прийнята конституція АРК, ключові положення якої суперечили Основному закону України.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які склалися в Європі після Другої світової війни, а також досягнуті при ліквідації СРСР домовленості про перетворення адміністративних кордонів союзних республік на державні, Б.Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до України. Разом з тим він переніс вістря кримського питання на проблему Чорноморського флоту. Президент РФ не прагнув швидкого її розв’язання, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування військового флоту об’єктивно пов’язане з береговою інфраструктурою.

На зустрічах у червні і у вересні 1992 року Л.Кравчук і Б.Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п’ятирічний період. Домовленість не розв’язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше. У вересні 1992 року Верховна рада АРК привела у відповідність з Конституцією України конфліктні статті конституції Криму.

Російських законодавців продовжувала турбувати кримська проблема, хоча в Україні Крим не розглядався як об’єкт українсько-російських відносин. З’їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 року доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя.

Севастополь з 1948 року мав статус міста республіканського підпорядкування. До 1954 року Кримська область і Севастополь підпорядковувалися Москві як столиці Російської Федерації. При передачі Криму зі складу Росії у склад України окремих рішень по Севастополю не приймалося. На цьому спробувала зіграти Верховна Рада РФ. У липні 1993 року вона прийняла популістське рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації.

Однак це рішення було юридично нікчемним. В радянському законодавстві міста республіканського підпорядкування розглядалися як інтегральна частина області, на території якої вони розташовані. Тому Севастополь з 1954 року автоматично став підпорядковуватися Києву як столиці УРСР. Це засвідчувало, наприклад, офіційне видання “СССР. Административно-территориальное деление союзных республик на 1 марта 1954 года”. У ньому вказувалися, що Севастополь підпорядковувався Києву, а не Москві.

Президент РФ змушений був дезавуювати рішення свого законодавчого органу. 20 липня 1993 року у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило російських політиків схаменутися. Вони відчули, що явно перебрали міру.

Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, який мав враховувати факт розпаду СРСР, опрацьовувався багато років і з великими труднощами. Каменем спотикання у переговорах був пункт про взаємне визнання існуючих між двома країнами державних кордонів. Лише у квітні 1999 року договір був запроваджений у дію. Це стабілізувало українсько-російські відносини. Російські політики та їх

прибічники в АРК визнали безперспективним далі розігрувати кримську карту.

У зв'язку з поверненням кримських татар на історичну батьківщину етнічна карта Криму знову почала мінятися. Між переписами населення 1989 і 2001 рр. питома вага росіян скоротилася з 65,6 до 58,3 відсотка, а українців – з 26,7 до 24,3 відсотка. Натомість частка кримських татар зросла з 1,9 до 12 відсотків. Україні доводиться самостійно розв'язувати економічні проблеми, що виникають у зв'язку з поверненням кримських татар з Узбекистану.

Хоч Крим є регіоном з надзвичайно гострими проблемами, розв'язання їх тепер можливе за участю російських партнерів. Кінець кінцем, всі в Україні розуміють економічну вигоду перетворення колишньої “всесоюзної оздоровниці” на “всеросійську оздоровницю”. Але Крим залишатиметься українським.

21. Концепція “царського дарунку”.

Успадкована від УНР територія УРСР розширювалася при радянській владі у західному і скорочувалася у східному напрямках. На заході Кремль турбувався про возз'єднання з УРСР західноукраїнських земель у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, а на сході відривав від УРСР і приєднував до Російської Федерації суміжні території, на яких за переписом 1926 року проживало понад 2 млн. українців.

Щоправда, й на заході УРСР втратила під час остаточного визначення польсько-радянського кордону споконвічні українські землі – Холмщину, Надсяння, Підляшшя, Лемківщину. У 1940 році вона втратила Придністров'я, коли утворена в її складі Молдавська автономна республіка стала союзною.

Різновекторність у формуванні території УРСР тривала від березня 1918 року, коли більшовики утворили поза

межами радянської України Республіку Тавриду, і до 1954 року. Передача Криму зі складу Росії до складу України порушувала цю закономірність. Чим можна пояснити аномалію?

І.Лисяк-Рудницький у названій вище статті вказував, що Кремль нічого не втрачав від передачі Криму, тому що вся Україна 300 років підпорядковувалася імперії. Справді, ніхто не міг передбачити, що Крим коли-небудь відірветься від Росії разом з Україною. Компартійно-радянські вожді при розв'язанні українсько-російських територіальних питань завжди брали до уваги російські національні інтереси. Маючи всю Україну в своїй кишені, вони не цікавилися українськими національними інтересами. Власне, вони не сприймали саму категорію специфічно українських інтересів. Така специфіка ототожнювалася в політиці Кремля з “українським буржуазним націоналізмом”.

Сюжет про “царський дарунок” став головним під час висвітлення в лютому 2004 року мотивів передачі Криму Україні у російськомовних газетах (у тому числі деяких українських), а також на каналах російського телебачення. Насправді “царський подарунок” є легендою, яка суперечить нашим національним інтересам. Оскільки Україна перебуває в російському інформаційному полі, потрібні спеціальні зусилля, щоб розібратися з цією проблемою.

Указ президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року і закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 року про передачу Кримської області УРСР викликані низкою причин, передусім економічних та ідеологічних. Можна дискутувати, яка з причин важливіша, а яка відіграла другорядну роль. Та за всіх умов концепція “царського подарунку” М.Хрущова Україні переводить дискусію в іншу площину. Точніше, об'єктивні причини, якими керувалася державна влада, виводяться з дискусії. На перший план

висувається воля першого секретаря ЦК КПРС, який розпорядився зробити так, а не інакше.

Власне, волі, виявленої комуністичними вождями, цілком вистачало, щоб радянський парламент приймав потрібні законодавчі акти. М.Хрущов, коли став таким вождем, завжди вимагав від компартійно-радянського керівництва згоди на здійснення реформ, які вважав необхідними. Під тиском цього енергійного реформатора партійні з'їзди або пленуми ЦК КПРС висловлювалися навіть за ті новації, які істотно затискували інтереси пануючої номенклатури. Природа тоталітарної держави була такою, що людина на вершині владної піраміди могла нав'язувати свою волю партії, державі, країні.

Випадок з передачею Криму Україні виходить за рамки вказаної закономірності, причому одразу в двох різних аспектах. По-перше, у 1954 році М.Хрущов ще не міг нав'язувати свою волю. На цьому аспекті слід зупинитися окремо і пізніше. По-друге, коли він здобув таку можливість, то не спромігся, подібно своєму попереднику Й.Сталіну, безкарно ігнорувати волю та інтереси номенклатури, тому що не бажав, та й не міг використовувати масові репресії як метод державного управління. Через це найближче оточення виявилось спроможним засобами змови усунути його від влади. Першого секретаря ЦК звинуватили у волюнтаризмі і скасували ті реформи, з якими номенклатура не погоджувалася. І ось тут проявляється прихований підтекст концепції “царського дарунку”. Дарунок – це акція суто волюнтаристська. Хочу – дарую, не хочу – не дарую... Якщо інші волюнтаристські акції першого секретаря ЦК КПРС були засуджені і скасовані, то чому б не поставити під сумнів передачу Криму Україні?

Перші обриси концепції “царського подарунку” проявилися вже в другій половині 50-х років. Московська

компартійно-радянська номенклатура була незадоволена тим, що Хрущов спирався передусім на українські кадри і мало не наполовину оновив склад президії ЦК КПРС за рахунок людей, з якими спрацювався за десятилітній період перебування у Києві. “Ревнощі” до України, намагання представити Хрущова як своєрідного “агента впливу” України в Москві проявлялися вже тоді. Проте таке незадоволення мало кланову природу. Передача “всесоюзної оздоровниці” Україні не сприймалася московським пануючим кланом як територіальна втрата. В пресі, коли заходила мова про передачу Криму, ця акція інтерпретувалася як один з яскравих доказів віковичної дружби двох споріднених і возз’єднаних народів.

Після 1991 р. передача Криму Україні стала означати відділення цієї території від Росії. Трактування указу від 19 лютого і закону від 26 квітня 1954 р. як проявів волюнтаризму Хрущова давало за цих умов моральне право вимагати повернення Криму навіть за очевидної для всіх відсутності правових підстав.

У пострадянській російській історіографії таке трактування найбільш поширене, але є й інші думки. Проаналізуємо, як описувалася ця подія у колективній монографії “Политическая история: Россия — СССР — Российская Федерация”, що вийшла з друку в Москві в 1996 році: “У галасі цілинної кампанії, що розпочалася, якимось не дуже голосно пролунав опублікований 27 лютого 1954 року тижневої давності указ, що затверджував постанову президій Верховних Рад РРФСР і УРСР про передачу Криму з російського підпорядкування в українське — як своєрідний “подарунок” до 300-річного ювілею “возз’єднання” України з Росією”.

Звертають на себе увагу взяті в лапки два ключових слова: подарунок і возз’єднання. Лапки сигналізують, що

автори поставилися з іронією до змісту, який вкладався в обидва поняття. Якщо лапки у слові “возз’єднання” означали явну відстороненість від радянської ідеологеми (зрештою, цілком зрозумілу в рік виходу цієї монографії), то такі самі лапки у слові “подарунок” вказували уже на відстороненість від ідеологеми, що виникла в пострадянській Росії. Указ від 19 лютого 1954 року не містив у собі жодних пов’язань з ювілеєм Переяславської ради. Та й опублікований він був лише через тиждень після підписання, як підкреслили автори монографії.

“Подарункова концепція” пережила критичний для неї 1999-й рік, коли було введено в дію українсько-російський договір із взаємним визнанням існуючих державних кордонів. У першому кварталі 2004 р., коли відзначалися 350-ліття Переяславської ради і 50-ліття входження Криму до складу України, ця концепція стала на диво популярною.

Зокрема, відомий журналіст А.Друзенко, який підготував для першого у 2004 р. номера “Литературной газеты” матеріал під назвою “Втрачене братерство”, писав: “Добре пам’ятаю, з яким розмахом святкували 300-ліття цієї історичної події... До цієї дати був приурочений і щедрий подарунок Микити Хрущова: саме у рік 300-ліття до складу України передали Крим”. З тексту його статті вишлювало, що разом з втраченим братерством втрачалася територія.

В українській пресі відсутні ностальгічні скарги щодо втрати Україною Придністров’я, до чого теж був причетний М.Хрущов. Навпаки, незнання проблеми Придністров’я нашою громадськістю, включаючи державних службовців, які мають повноваження надавати українське громадянство, просто-таки вражає. Інституту історії України НАН України постійно доводиться видавати довідки про те, що всі, хто народився на лівому березі Дністра до 1940 року, є українськими громадянами за ознакою народження.

Навпаки, ностальгічні скарги з приводу втрати Криму поширені в російській пресі...

Як реагують тепер українські журналісти та історики на “подарункову концепцію”? Вони цілком справедливо вказують на те, що вона не має нічого спільного з дійсністю. У 1954 році Хрущов не міг дарувати від власного імені. Він ще не був тоді тим Хрущовим, який відклався у нашій пам’яті.

Справді, у 1954 році Хрущов був одним з дев’яти членів президії Центрального комітету КПРС, яка прийшла до влади після смерті Й.Сталіна. Десятий, тобто Л.Берія, який бажав негайно стати вождем, спираючись на органи державної безпеки, був знищений цими дев’ятьма ще у 1953 році.

Президією називався керівний орган ЦК в період між ХІХ та ХХІІІ з’їздами КПРС. Раніше і пізніше він мав іншу, більш відому серед нефахівців назву — політбюро ЦК. Будучи з вересня 1953 року першим секретарем ЦК, Хрущов мав у колективному керівництві, де питання розв’язувалися більшістю голосів, досить-таки вагомі позиції. Однак не меншим впливом в компартійно-радянському апараті і серед населення країни користувався Г.Маленков, який контролював уряд. К.Ворошилова і В.Молотова радянські люди сприймали як вождів другого (після Сталіна) плану з часів власного дитинства. Кожний з них мав у 1954 році 30-річний стаж перебування в політбюро ЦК.

Лише з липня 1957 року, тобто після поразки так званої “антипартійної групи”, коли з президії ЦК Хрущов виключив п’ятьох противників і включив вісім своїх прибічників, його можна вважати вождем у компартійно-радянському розумінні цього терміну.

Відсутність у М.Хрущова статусу вождя до 1957 року не заважала йому проявляти ініціативу в різних сферах

державної діяльності. Власне, ініціативи в ліквідації ГУЛАГу і здійсненні активної соціальної політики забезпечили йому перемогу над суперниками в президії ЦК. Передача Криму Україні — це теж його ініціатива, підтримана колективним керівництвом в КПРС, яке існувало з 1953 по 1957 рр. Які причини спонукали інших членів президії ЦК підтримати Хрущова?

В літературі пострадянського часу, у тому числі популярній, цілком правильно підкреслюються економічні аспекти такого рішення. Однак ми вже звикли до ситуації, що виникла у 1991 році, і тому переносимо в радянську дійсність сучасні реалії. Один з прибічників економічної концепції приєднання Криму до України нещодавно цілком переконано написав: “Навіть перебуваючи у складі РРФСР, Кримська область лишалася в економічному просторі України”. Що тут є правильним, що неправильним?

Правильне те, що Кримом як об’єктом управління зручніше керувати з Києва, а не з Москви. В економічному житті територія є об’єктивним чинником. Науково обгрунтоване районування, яке бере до уваги цей чинник, сприяє доцільному розміщенню продуктивних сил і підвищенню ефективності виробництва.

Неправильне саме уявлення про “економічний простір”, коли заходить мова про компартійно-радянську систему управління. Ще у роки перших п’ятирічок був побудований так званий “єдиний народногосподарський комплекс” з жорстко централізованим управлінням. Великі підприємства незалежно від республіки, в якій знаходилися, підпорядковувалися міністерствам та відомствам, розташованим у Москві. З одного боку, підпорядковані різним міністерствам сусідні підприємства розділялися відомчою стіною і не мали між собою нічого спільного. З другого боку, підприємства, розташовані за десять тисяч кілометрів одне від одного,

змушені були кооперуватися, тому що підпорядковувалися одному міністерству. У такій системі не могло існувати окремого “економічного простору” України або Росії.

Виходить так, що до утворення “єдиного народногосподарського комплексу” існувала історична реальність, за якої територія радянської України могла тільки зменшуватися. Кремль не включив до її складу Кубанську область, хоч українці становили більшість її населення. Боязкі натяки українських керівників на економічну доцільність об’єднання Криму з Україною були відкинуті з порога. У 1921 році в Криму була утворена територіальна автономія у складі Російської Федерації. Пізніше у 20-х рр. від України відійшла на користь Росії Таганрозька і Шахтинська округи, інші території.

У післявоєнний час історична реальність була вже зовсім іншою. Існування централізованого управління народним господарством зробило можливою в 1954 році передачу півострова Україні.

Крим переходив у підпорядкування Києву так само відносно, як підпорядковувалася цьому субцентру влади вся Україна. Адже об’єктів місцевого або республіканського підпорядкування в Україні було небагато. Вся велика промисловість, транспорт та зв’язок, військова інфраструктура і багато чого іншого підпорядковувалися московським відомствам. Те, що сталося після приєднання Кримської області до України, можна проілюструвати на прикладі кримських наукових установ. Коли АН УРСР поцікавилася в президії АН СРСР, які установи переходять в її розпорядження, то виявилось, що майже вся матеріальна база науки залишалася, як і раніше, у віданні Москви. Лише у 1961 році АН УРСР одержала Севастопольську біологічну станцію, згодом перетворену на Інститут південних морів ім. О.Ковалевського, а також Морський гідрофізичний

інститут. Наукові об'єкти світового рівня, зокрема Нікітський ботанічний сад і Кримська астрономічна обсерваторія, залишалися у розпорядженні Москви до 1991 року.

У полемічному запалі деякі публіцисти пояснювали передачу Криму Україні тільки “жорсткою економічною необхідністю” і заперечували наявність ідеологічної складової у цьому акті. Аргумент один: у документах про передачу нема згадки про 300-ліття Переяславської ради, до якого, начебто, цей “подарунок” було приурочено.

Так, згадки нема. Це не означало, однак, що ініціатори названих законодавчих актів не бажали використати зміну кордонів на користь України з пропагандистською метою.

Відомо, що М.Хрущов звертався до Сталіна з пропозицією відзначити 290-літний ювілей Переяславської ради у 1944 році. Сталін погодився заснувати бойовий орден Богдана Хмельницького, але ініціативи з сумнівним ювілеєм не підтримав. Та після його смерті Хрущову вже ніхто не міг перешкодити привернути увагу радянських людей до “возз'єднання” двох народів у 1654 році. Тим більше, що наближався справжній, 300-літний ювілей Переяславської ради.

Пропагандистська кампанія почала готуватися одразу після арешту Л.Берія. На липневому (1953 року) пленумі ЦК КПРС, який розглядав справу Берія, виступив перший секретар Львівського обкому Компартії України З.Сердюк. У драматичній розповіді про те, як його переслідували “луб'янський маршал” та його поплічники в Україні, Сердюк все-таки знайшов місце для такої заяви: “Ми стоїмо напередодні історичної події — трьохсотліття возз'єднання двох великих народів — російського і українського”. Тоді до ювілею залишалось півроку (Лаврентій Берія. 1953. Стенограма июльського пленума ЦК ЦК КПСС и другие документы. - М., 1999. - С. 119).

Варто звернути увагу на те, як З.Сердюк дозволив собі назвати український народ: великим! Дозволив собі, бо йому дозволили. Раніше в комуністичному новоязі такого визначення не існувало (хіба що в найбільш критичний період війни з нацистською Німеччиною). Наступники Сталіна розуміли, що з припиненням масових репресій у них залишається єдина можливість утримати український народ в кордонах радянської імперії: переконати його в тому, як йому добре “під зорею Радянської влади”. Із втратою терористичного чинника, який “залізом і кров’ю” цементував єдність багатонаціональної держави, стократ зростала вагомість пропагандистського чинника.

Східні мудреці казали: скільки б разів не повторювати слово “халва”, у роті не стане солодко. Пам’ятаючи це, Хрущов висунув ідею передачі Криму Україні і постарався обернути доцільну під економічним кутом зору акцію у підсолоджуючу пропагандистську упаковку: старша сестра передає молодшій частинку себе.

У ленінсько-сталінські часи “старша сестра” надто ревно ставилася до розмірів “молодшої”, а тому відкраювала територію на кордонах України з більшістю українського населення на свою користь або на користь Білорусії і Молдавії. Україна зростала територіально тільки за рахунок власних етнічних земель, які перебували в кордонах інших країн. Етнічна приналежність цих земель українському народу була у таких випадках аргументом для територіального розширення СРСР за рахунок сусідніх держав.

У 1954 році уперше і востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії. В указі президії Верховної Ради СРСР про передачу Криму фігурувала тільки економічна доцільність: “спільність економіки, територіальна близькість і тісні господарські та культурні зв’язки”. Жодних інших аргументів, як це зрозуміло, в тексті цього документу бути

не могло. А ось з того, що названі аргументи бралися до уваги у відносинах між союзними республіками, можна було скористатися пропагандистам.

Тому кампанія з відзначення 300-ліття Переяславської ради, яке припадало на один день — 18 січня 1954 року, розтягнулася на цілих півроку. Пікові навантаження цього пропагандистського шоу були пов'язані з прийняттям закону Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 року про передачу Криму Україні.

V. УКРАЇНА МІЖ РОСІЄЮ І АМЕРИКОЮ

22. Чим є Росія? Чим є Америка?

Український вчений Іван Лисяк-Рудницький у липні 1963 року виступив на історичному конгресі у Зальцбурзі з доповіддю “Україна між Сходом і Заходом”. У поняття “Захід” він включив євроатлантичну цивілізацію, тоді як поняття “Схід” ототожнив з греко-візантійською цивілізацією і її наступницею — Росією. Відтоді впродовж чотирьох десятиків років гадають, яке цивілізаційне начало в Україні перемаже.

Тепер для теоретизувань більше нема часу. Навесні 2004 р. НАТО і ЄС прийшли на західні кордони України. На північно-східних кордонах залишається Росія, у складі якої наша держава знаходилася від середини XVII століття до 1991 року. Можливості здійснення “багатовекторної” політики вичерпуються. Дискусія навколо питання про напрям перекачування палива у нафтопроводі Одеса — Броди довела це з вражаючою переконливістю.

Вибір між двома напрямками цивілізаційного розвитку припав, як і Мілленіум, на наше покоління. Це нелегкий вибір, хоч обидві цивілізації мають спільні корені в

античності. Насправді доводиться обирати не абстрактні цивілізаційні напрями, а конкретні країни, які уособлюють тип розвитку. Слід визначити, з ким по дорозі – з Росією чи з Америкою. Незважаючи на зовнішню американізацію Росії після 1991 року, обидві країни є полярно протилежними.

Відповідаючи на запитання про те, з ким по дорозі, ми керуємося економічними інтересами, національними пріоритетами, ідеологічними передсудами, побутовими причинами. Але не можна обійтися без аналізу історичного зрізу проблеми.

Одним з найбільш плідних методів історичного дослідження є компаративний, тобто порівняльний аналіз. Російська Федерація і США – це країни, порівнянні за територією, населенням і ракетно-ядерним потенціалом. Але на цьому схожість кінчається. Ці країни розділяє безодня. Перша з них є державою, друга — передусім суспільством.

Радянські люди жили в країні, де держава поглинула суспільство. Тому й досі зберігається звичка покладатися на державні інститути або переоцінювати власний ступінь впливу на державу. Такою переоцінкою, зокрема, пояснюється надто сміливе твердження про існування в пострадянських країнах громадянського суспільства. Насправді за півтора десятка років, що пройшли після колапсу тоталітаризму, у нас встигли народитися тільки окремі елементи такого суспільства. На ситуацію в Україні реально впливають фінансово-промислові групи (ФПГ), очоловані так званими “олігархами”. Вплив більш потужних російських ФПГ на ситуацію в сусідній країні незрівняно слабший. Там держава підім’яла їх під себе.

В Україні сформувався приватно-корпоративний капіталізм, який часом диктує владним структурам свої вимоги. В Росії склався напівдержавний капіталізм. Кремль контролює все – ринки, бізнес, профспілки, засоби масової

інформації, церкву, політичні партії. Механізми такого контролю якісно інші, ніж у радянську добу, але мало відрізняються від царських часів. Спільним знаменником усіх форм організації влади в імперські, радянські і пострадянські часи є всемогутній державний апарат. Наявність такої держави утруднює появу в Росії суспільних структур, здатних розвиватися самостійно.

Держава подібного типу може підкреслювати свій демократизм і зв'язок з народом. Однак народ для неї – не суспільство, а населення. Пострадянська історія Росії впливає з радянської. Усі три варіанти Державного гімну (сталінський 1944 року, брежнєвський 1977 року і путінський 2001 року) мають одну здравицю: “Славься, Отечество наше свободное!” Згадаємо, однак, що говорили про свободу в сталінській державі після XX з'їзду КПРС? Що говорять про свободу в брежнєвській державі тепер? Здравниця, що пройшла через три варіанти Державного гімну в незмінному вигляді, змушує задуматися, як розуміють свободу в сучасній Росії. Тим не менш, російська інтелігенція сильніше впливає на владу, ніж українська. Остання й досі відчуває на собі наслідки сталінських репресій.

Америка до зовнішнього світу обертається перш за все своїми державними структурами – дипломатичними, економічними, силовими, гуманітарними. Колишні ізоляціоністські настрої, які не дозволили їй увійти в Лігу Націй, створену з ініціативи президента Вудро Вільсона, давно стали надбанням історії. Сучасні американці поставили під свій контроль найбільш впливові міжнародні організації. Вони активно втручаються в події, ставлячи на перше місце національні інтереси своєї країни. Усі вони, від президента до дрібного чиновника, можуть бути доброзичливими або пихатими, трудоголіками або неробами, розумними або не дуже... Американці такі самі люди, як

інші. Але за ними стоїть громадянське суспільство, рівного якому в світі нема.

Система стримувань та противаг у відносинах держави і суспільства всередині США нагадує відрегульований годинниковий механізм. Величезна кількість самодостатніх громадських організацій регулює діяльність державного апарату відповідно до власних потреб. Будь-який політик або чиновник підзвітний громадськості не тільки в рамках професійної діяльності, але й, як показала справа Білла Клінтона, у приватному житті.

На відміну від інших країн, громадянське суспільство і державні інститути народжувалися в Америці одночасно. Розроблена “батьками-засновниками” США конституція знаменувала собою початок переходу від традиційного до громадянського суспільства у всесвітньому масштабі. На просторах північноамериканського континента починалося формування першої в світі політичної нації. Все це допомогло американцям зробити вирішальний вклад у формування ринку та індустріального суспільства в глобальному масштабі. Увібравши в себе здобутки європейської цивілізації, американське суспільство піднесло їх на вищий щабель. Тепер цю цивілізацію доводиться називати євроатлантичною.

23. Історія, яка єднає.

Сотні років перебування в одній державі зі спорідненими від давніх-давен росіянами (“русскими”) наклали відбиток на українців. У цій спільній історії немало як темних, так і світлих сторінок. Людина, як правило, виштовхує з пам’яті темне. Отже, історія здебільшого єднає.

І тут слід поставити запитання: до якої межі таке єднання корисне? Мабуть, не дуже добре, якщо у дружніх обіймах ми втрачаємо мову, національну культуру, історичну пам’ять?

Хто може заперечити, що для багатьох громадян України Росія виглядає продовженням власної країни? Це доводить безліч прикладів, у тому числі побутових. Один з них — результат опитування, проведеного напередодні 2004 року. Запитували, за яким часом мали намір зустріти Новий рік громадяни України. Виявилося, що 30 відсотків (у південному регіоні — 54) бажали зустріти Новий рік двічі — за московським і за київським часом (“Дзеркало тижня”. — 2003. - № 50. — 27 грудня).

Якщо Росія виглядає продовженням України для вагомій частки українських громадян, то правильне й зворотнє твердження. Україна виглядає продовженням Росії в очах набагато більшої частки російських громадян. Давайте визнаємо: як окрема нація, ми для росіян не існуємо. В усякому разі, для тих росіян, які прожили в Радянському Союзі більшу частину свідомого життя. Це стосується не тільки нас, українців, але й громадян інших республік колишнього СРСР. Українців це стосується більшою мірою, зважаючи на високий ступінь їхньої русифікованості. 350 років тому імперія починалася з поглинання України...

Сформульовані вище твердження не часто доводиться зустріти в українській пресі, навіть в осудливо-заперечній формі. Зрозуміло, чому: ми боїмося зазирнути в безодню. Навпаки, у пострадянській Росії штучна ідеологічна конструкція “колиски трьох братніх народів” швидко і непомітно померла природною смертю. Для молодого покоління росіян (“россиян”) Україна стає чужою, і слава Богу! Інші, навіть не задумуючись, повернулися до увялення про один російський (“русский”) народ, що складався з великоросів, українців і білорусів. Вони вважають цю імперську концепцію єдино патріотичною. Лише російські (“русские”) патріоти, які є одночасно реалістами, замислювалися над тим, як жити росіянам (“русским”) та неросіянам

(“нерусским”) в одній державі, і їхні роздуми були не дуже радісні.

Весь час в українському тексті доводиться вживати дужки з переходом на російську мову. В результаті спільного життя українців і росіян в одній державі старовинне слово “руський” (в розумінні українець) в українській мові зникло, а в російській — з’явилося (зрозуміло, з іншим значенням). А в 1991 році в російській мові з’явився новий етнонім “россияне”, тобто громадяни Росії. Він також має інше значення, ніж подібний термін в українській мові.

Повертаючись до попереднього викладу, хочу звернутися до роздумів російського патріота-реаліста Ігоря Шафаревича. У 1991 році в Москві вийшла в світ його книга, в якій визначався типowo російський (“русский”) порок у ставленні росіян (“русских”) до інших народів СРСР: “Это – неумение видеть границу, отделяющую нас от других наций, отсутствие внутреннего убеждения в их праве существовать именно в их самобытности. Как часто приходилось мне слышать, что русские с каким-то наивным недоумением пытались понять, почему украинцы, белорусы или литовцы не хотят хорошенько выучить русский язык и превратиться в настоящих русских... Мы можем рассчитывать на симпатию или хотя бы невраждебное отношение наших соседей, только если будем видеть, например, в эстонцах не просто людей во всех отношениях нам равных, но почувствуем, насколько богаче наша жизнь оттого, что рядом с нами живёт этот маленький мужественный народ, готовый нести любые жертвы, но не отказаться от своей национальной индивидуальности. Возможна ли та картина, которую я пытался здесь изобразить? Я очень хочу надеяться, что возможна, но честно должен сказать — в том, что она осуществится, я не уверен. Слишком многое здесь наболело, и слишком

мало времени, может быть, осталось” (Шафаревич И. Путь из-под глыб. – М., 1991. – С. 90 - 91).

Цитата задовга, але виразна і не вимагає коментарів. Залишається додати, що Шафаревич не помилявся, часу справді вже не було. Литовці, естонці й латиші після розвалу СРСР спромоглися потрапити під “парасольку” НАТО і ЄС. Тому політичні сили в Росії, які йшли в грудні 2003 року на вибори в Державну Думу з географічною картою СРСР, вилучили з неї країни Балтії. З картою відновленого СРСР вони й перемогли.

Оскільки у ХХ столітті російсько-радянська імперія двічі розсипалася, повторення ситуації дозволяє зробити висновки, з яких випливає не дуже втішний прогноз щодо відносин з Російською Федерацією у найближчому майбутньому.

Після повалення самодержавства лідери української революції сподівалися, що імперія стане федерацією вільних народів. Коли більшовики скинули Тимчасовий уряд, Центральна Рада проголосила утворення Української Народної Республіки як складової частини федерації і заявила у своєму Універсалі: “Маючи силу і владу на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії” (Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 1. – К., 1996. – С. 400). Михайло Грушевський розглядав Раднарком не як центральний уряд, а як керівний центр революційного російського (“русского”) народу, який разом з Генеральним секретаріатом УНР та урядами інших народних республік утворить Російську Федерацію.

Раднарком, однак, вважав себе центральним, а не краєвим урядом. Він тричі посилав війська на Київ, щоразу більші. У 1920 році в Україні вже знаходилося 1,2 мільйона червоноармійців. Та Кремль діяв не тільки військовою силою. Він проголосив надійно завойовану Україну

спочатку незалежною від Росії радянською республікою, а потім – союзною республікою з правом виходу з СРСР. Переслідувана до революції українська мова стала офіційною. В УРСР розгорнулася українізація.

Повернемося тепер до сучасності. 12 лютого 2004 року Володимир Путін виступив з викладом програми своєї діяльності на другий президентський строк. У доповіді він мимохідь торкнувся “деструктивних процесів розкладу державності при розвалі Радянського Союзу”. Цей вираз доказував, що сучасний російський лідер, так само як лідери Тимчасового уряду і Раднаркому в 1917 році, ставив себе в центрі багатонаціональної держави, яка розколювалася.

Тезу про деструктивні процеси президент РФ не став розвивати. Треба було зберігати відносини з лідерами колишніх республік, а нині самостійних держав, які переконані, що згадані процеси є конструктивними. Однак у виборчому штабі президента побажали уточнень. Представник Повітряно-десантних військ полковник Микола Беляєв по-військовому прямо запитав, як президент особисто ставиться до подій 1991 року. Відповідь була чесною і щирою: “По моему глубокому убеждению, развал Советского Союза — это общенациональная трагедия огромного масштаба”.

Далі, звертаючись уже до всього світу, В.Путін заявив, що треба зважати на існуючу реальність: “Это состоялось, это принято народами этих стран, признано международным сообществом и самой Российской Федерацией. Это независимые, полноценные независимые государства, и нужно относиться к ним с уважением. С уважением — это значит признавать их законные интересы”.

Це теж сказано чесно і щиро. Не треба сумніватися в тому, що переобраний величезною більшістю громадян Росії президент В.Путін проводитиме щодо України політику добросусідства і співробітництва. Але не треба очікувати,

щоб він визнавав українські законні інтереси у тих випадках, коли вони не співпадатимуть з російськими. А таких неспівпадінь стає все більше. Це раніше, до 1991 року Україна не мала власних інтересів, бо всі вони були “загальнонаціональними”.

24. Історія, яка роз’єднує.

Обговорюючи з російськими вченими зміст шкільних підручників з історії Росії та історії України, ми дійшли одностайного висновку: підкреслювати позитивні моменти у взаємовідносинах, виховувати у молоді доброзичливе ставлення до сусіднього народу, відділяти народ від політичного режиму. Ніколи раніше народи не контролювали дії своїх правителів, які могли бути злочинними щодо інших народів або свого власного.

З сказаного вище випливає висновок: прагнучи до встановлення доброзичливих відносин з сусідніми країнами, не треба замовчувати або пом’якшувати заподіяного нам у минулому лиха. Треба правдиво і без емоцій висвітлювати хід подій, виявляючи їх внутрішні рушійні сили і мотиви поведінки історичних діячів. Тоді історія, яка роз’єднує, не відкидатиме тіні на сучасність. Тоді уроки історії будуть засвоєні поколінням, яке вступає в життя. Тоді нове покоління не дозволить повторення пережитих трагедій.

Так сталося, що історія яка роз’єднує нас з російською державою, єднає з Америкою. Тут йдеться не про чисельну північноамериканську діаспору, яка майже цілком сформувалася з українців, що походили з Австро-Угорщини, а у міжвоєнний час — з Польщі, Румунії, Чехословаччини. Мова йде про американське суспільство і уряд США. Американська адміністрація причетна, у різній формі, до трьох голодів, що зазнала Україна в радянську добу. Американці допомогли справитися з голодом, викликаним

діями Кремля під час обох післявоєнних посух, і сказали своє вагоме слово в добу горбачовської “перебудови” з приводу замовчуваного голодомору 1933 року.

Голод 1921 року спалахнув на півдні України і в Поволжі після небаченої посухи. Послуги запропонувала Американська адміністрація допомоги (АРА) — неурядова установа з надання допомоги країнам, потерпілим від світової війни. У своїй діяльності вона спиралася на невикористані матеріальні ресурси, нагромаджені для американської армії в Європі. В.Ленін уклав з АРА угоду ще у серпні 1921 року, хоч завжди відпльовувався після цього. Одночасно він заборонив викид інформації про голод на півдні України, щоб полегшити викачування українського хліба для “червоних столиць”. Лише через півроку, у січні 1922 року, коли смерть почала косити голодуючих селян десятками тисяч, глава уряду “незалежної” України Християн Раковський дістав дозвіл на укладення угоди з АРА. Американці розподілили серед українських селян у 1922 році 136 мільйонів пайків. Життя мільйонів людей було врятоване.

Така сама посуха сталася у 1946 році. Й.Сталін розпорядився вивезти з України хліб, потрібний йому для надання, як тоді говорили, братерської допомоги визволеним Радянською армією країнам Східної Європи. У страхітливу зиму 1946 – 1947 рр. пограбовані українські селяни почали гинути. Адміністрація допомоги і відбудови при Об’єднаних Націях (ЮНРРА), яка працювала на американські кошти, виділила Україні 250 мільйонів доларів США для закупівлі продовольства. Відвернути голод їй не вдалося, але завдяки цій допомозі кількість голодних смертей була зменшена на порядок.

У 1933 році Сталін звинуватив українських колгоспників у саботажі і конфіскував у них все продовольство – від хліба

до фруктової сушні і цибулі. Міжнародній громадськості, яка із запізненням дізналася про голодний мор за “залізною завісою”, не дозволили надати допомогу. П’ятдесят п’ять років поспіль було заборонено згадувати про сталінський злочин. Завісу мовчання порушив Конгрес США, який створив комісію з розслідування українського голодомору. Робота комісії змусила керівників Компартії України визнати факт голоду.

Тепер ми багато знаємо про три смертні голоди, що виникали в Україні за різних обставин, але в кінцевому підсумку мали одну причину — злу волю правителів Кремля. Однак ми й досі мало знаємо про діяльність АРА в Україні. Старше покоління представляє собі цю організацію за працями Леніна — як гніздо шпигунів і провокаторів. Ми не знаємо, як працювала ЮНРРА. Ми не зовсім розуміємо, чому Конгрес США розпочав і довів до кінця парламентське розслідування події, що трапилася на іншому боці земної кулі більше ніж півстоліття тому. Зрозуміло лише одне: у 1922 і в 1947 рр. менш за все американці думали про рятування українців. І не тільки тому, що вважали їх росіянами. Вони рятували не українців або росіян, а людей, які гинули від голоду.

Виправдуючись перед Леніним, Раковський 28 січня 1922 року писав: “Україна не делала никакого обращения за помощью ни к России, ни к загранице, и различные международные комитеты помощи голодающим были допущены на Украину лишь в январе (1922 г. — авт.) и лишь после того, как они сами полезли туда с согласия РСФСР” (Голод 1921 — 1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 84). Це — свята правда! Американці самі “полізли” в Україну, де голод замовчувався, як писав Раковський у цьому ж листі, “по чисто политическим соображениям — не создавать паники” (Там же).

Після Другої світової війни вони “полізли” в Туреччину, щоб усунути загрозу поглинення її Кремлем. Тоді ж “полізли” у Францію, щоб попередити її перехід у руки комуністичних маріонеток на сталінських пальцях. В наші дні “полізли” в Афганістан, незважаючи на гіркий англійський і радянський досвід. “Полізли” в Кувейт та Ірак...

25. “Проблеми з демократією”.

Американські політики і політологи (мабуть, крім Збігнева Бжезінського) не змогли у свій час розібратися в тому, що відбувалося в СРСР. “Оксамитова революція” 1989 року у Центрально-Східній Європі і розпад Радянського Союзу впали їм як сніг на голову. Сутність комунізму й тих проблем, які він залишив після себе у пострадянському регіоні, не стала для них зрозумілою й тепер.

Це можна проілюструвати виступами на міжнародній конференції “Україна в Європі і світі”, яка зібрала в лютому 2004 р. у Києві впливових політиків і знаних політологів. Мадлен Олбрайт, яку не треба представляти, докоряла українцям за “проблеми з демократією”. Першою серед американців вона заговорила про “розумні санкції” щодо України, якщо “проблеми з демократією” загострюватимуться. Як правило, американські політики більш стримані. На жаль, вони й більш байдужі до всього, що у нас відбувається. Здається, що відвертість американізованої чешки пояснюється більшою симпатією до нас. Лише вона з усіх іноземних учасників конференції висловила оптимізм у питанні про членство України в НАТО і ЄС.

Коли людина вперше сідає на велосипед, вона зосереджує увагу або на рулі, або на педалях. В обох випадках це призводить до падіння. Коли ми аналізуємо історичний зріз українсько-російських проблем тільки в етнополітичному плані, забуваючи про однакову для обох

народів проблему виходу з комунізму, ми ризикуємо помилитися у прогнозах.

Кінець-кінцем, чому після 1991 року в Росії постійно виникає проблема відродження Радянського Союзу в різних формах – Співдружність Незалежних Держав, Слов'янський союз, ЄврАзЕС, ЄЄП? Невже хто-небудь сумнівається у тому, що найбільша в Європі за територією Україна може бути незалежною, якщо самостійно існують Андорра або Монако? Невже хтось турбується, що Україні буде суцужно на самоті? Ні, справа не в Україні. Все пояснюється прагненням російської політичної еліти відновити в будь-яких формах колишню радянську державу. Для цього вона використовує труднощі виходу з комунізму, які є в усіх колишніх союзних республіках.

З чого все починалося? Не всі знають, що якраз З'їзд народних депутатів Російської Федерації показав революційний приклад іншим союзним республікам і прийняв 12 червня 1990 року Декларацію про державний суверенітет. У сьомому пункті Декларації проголошувалося право виходу РРФСР зі складу СРСР. Автори цього документу ототожнювали СРСР з компартійно-радянським загально-союзним центром. Скинувши М.Горбачова, вони відразу забули про Декларацію, але залишили своїм наступникам головний біль: в якому світлі представляти державне свято, встановлене на її честь? А тепер при владі в Росії політики, які не руйнують, а будують. Вони проголосили себе наступниками величі Росії — імперської і радянської. Вони прагнуть відновити цю велич, по можливості, у попередніх кордонах.

Називаючи розпад СРСР трагедією, В.Путін наголосив на тому, що всі громадяни цієї багатонаціональної держави зустрілися з величезною кількістю проблем. Друга половина цього речення абсолютно справедлива. Але тяжкі проблеми

виникли у пострадянських країнах не через те, що вони звільнилися від “доленосних рішень”, які диктувалися з Кремля. Надто тяжким виявився перехід від командної до ринкової економіки, від суспільства, в якому кожний громадянин підпорядковувався тоталітарній державі, що давала йому роботу і засоби для прожиття, до суспільства, в якому він мав турбуватися за себе сам, підтримуючи при цьому існування держави податками.

Комунізм в СРСР був побудований за перші 20 років після приходу більшовиків до влади. Наступні два покоління радянських людей звикли жити при комунізмі, не усвідомлюючи того, що це не суспільство загального благоденства, а заміна приватної власності на засоби виробництва державною. Тепер їм доводиться звикати до капіталізму — тієї закономірної стадії у суспільному розвитку, через яку інші народи вже пройшли. Побудова соціальної держави, яка ґрунтується на ринковій, тобто капіталістичній економіці, як і побудова громадянського суспільства — для нас тільки перспектива. Оскільки пострадянська держава і в Україні, і в Росії все ще змушена тримати на собі величезну кількість людей, які не пристосувалися до ринку, вона може собі дозволити “проблеми з демократією”, які так турбують американських політиків.

Історія свідчить, що держава завжди дозволяє собі рівно стільки, скільки суспільство погоджується терпіти від неї. Та не треба надто багато вимагати від суспільства, знівеченого масовими репресіями, голодоморами і депортаціями. Треба йому допомогти, пані Олбрайт!

26. Кому захищати українську ідентичність?

На згадуваній вище конференції “Україна в Європі і світі” Андерс Аслунд (Фонд Карнегі, США) заявив: “Дуже важко умовити людей на Заході захищати Україну, якщо Україна

сама не захищає себе, свою ідентичність, свою незалежність” (“День”. – 2004. – 24 лютого).

Це логічне за формою зауваження — чергова ілюстрація непрофесійності американських політологів стосовно українських справ. Вони надто оптимістичні, коли гадають, що Україна у вигляді існуючих в ній організованих політичних сил може, але чомусь не хоче захищати свою незалежність.

На зламі 80 — 90-х рр. сформувалася потужна політична сила, яка виступила за відродження УНР — Народний рух України. В ситуації революційної кризи республіканська компартійно-радянська номенклатура скористалася боротьбою між загальносоюзною і російською елітами, аби підвищити свій статус здобуттям незалежності. Щоб зміцнитися при владі, вона повинна була поставити ідеологічний мур між Москвою і будованою нею державою. Тому вона перехопила рухівські гасла вкупі з більшістю рухівських лідерів і підняла на п’єдестал “батьків-засновників” УНР — М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюру.

За півтора десятка років українська правляча еліта мало змінилася. Основу її, як і раніше, складає компартійно-радянська номенклатура. Разом з тим біля влади опинилася бізнес-еліта, що працює здебільшого з російським капіталом. Хотілося б, щоб вона не піддавалася впливам надто тісно пов’язаних з власною державою російських бізнес-партнерів. Хотілося б, щоб вона ототожнювала власні інтереси з інтересами свого народу, держави, країни. Хотілося б... Інших сил, здатних захистити економічну, політичну і культурну незалежність, в наскрізь пропаленому комунізмом українському середовищі практично не існує. Де той Рух?

Втішає те, що стихійні суспільні настрої цілком однозначно орієнтовані на зміцнення суверенітету України. Це проявляється не часто, але потужно. Можна пригадати, з яким обуренням громадськість зустріла необережну ремарку колишнього віце-прем'єр-міністра РФ Валентини Матвієнко про доцільність написання спільних підручників з вітчизняної історії. Можна послатися на те, як в українському суспільстві сприймався тузлівський конфлікт. Можна назвати, нарешті, мізерні масштаби відзначення 350-річчя Переяславської ради. За первісним планом президент РФ повинен був приїхати в Київ у день, коли ця рада відбулася.

Суспільні настрої орієнтовані й на те, щоб йти в Європу. Приклад європейських соціальних держав, які в радянські часи називалися капіталістичними, однаково принадний для громадян України і Росії. Мільйони їх пересвідчилися на власні очі, що Європа стабільна і благополучна. Тим, хто бажає утримати Україну в російському політико-економічному просторі, доводиться враховувати цю обставину. Вони закликають: в Європу, але разом з Росією!

Глибоко помиляються ті, хто вірить цьому гаслу. Росія хоче співробітничати з Європою і США тільки тому, що поза світовим ринком вона не може існувати. Колапс заснованого на неринковій економіці Радянського Союзу показав це з усією переконливістю. Але політичні сили в сучасній Росії охоплені одним патріотичним почуттям: відродити наддержаву. Ні НАТО, ні ЄС їх не цікавлять.

Показовим є хід думок директора відділу досліджень Московського філіалу Центру Карнегі Дмитра Треніна: "Оскільки Америка поважає лише сильних партнерів, Росія модернізуватиме складові національної моці, які дозволять їй зрівнятися з США, зокрема свій ядерний арсенал. Дуже тісні зв'язки з НАТО (не кажучи вже про членство)

позбавили б Росію стратегічної свободи” (“День”. – 2004. – 24 лютого).

І в імперські, і в радянські часи Росія здійснювала вестернізацію тільки для того, щоб залишатися світовою імперією. Пострадянська вестернізація переслідує ту саму мету. Справа не в тому, що Америка поважає сильних партнерів. Справа в тому, що Росія хоче бути сильним партнером безвідносно до бажань або намірів Америки. З іншими твердженнями Д.Треніна цілком можна погодитися.

Як розгортаються події в наші дні? Країни ЄС стурбовані тим, як “перетравити” нове поповнення. Економічні проблеми, що виникають після розширення ЄС перед Україною, європейців мало цікавлять. Не більше цікавляться ними американці. Вони не сприймають Україну як цілісність. Увага американської адміністрації розпорошується між тими або іншими політичними діячами, які створюють “проблеми з демократією”.

Навпаки, Росія з 2000 року займається українськими справами системно і наполегливо. Вона пропонує Україні свої варіанти виживання при новому розкладі сил в Європі. Інтеграційний тиск на Україну після виникнення ідеї СЕП став просто-таки нестримним.

Українська сторона бажає лише створити режим вільної торгівлі без винятків і обмежень. Російська сторона добивається зовсім іншого. М.Касьянов, який до лютого 2004 р. очолював уряд РФ, заявив: “мінімальний рівень інтеграції — єдиний митний простір і єдина зовнішньоторговельна політика”. Його заступник В.Христенко твердив: “Слово “єдиний” у сполученні СЕП передбачає делегування повноважень певному наднаціональному органу. І якщо буде підписаний договір по СЕП, то це буде договір, аналогічний Римському договору про створення ЄС” (Украина и Единое Экономическое пространство.

Информационно-аналитический материал. – Днепропетровск, 2003. – С. 6).

Метою ЄЄП є укладення економічного союзу Росії, України, Білорусі і Казахстану з використанням єдиної валюти. Такий союз автоматично знищує євроатлантичну перспективу для України. А далі все може бути так, як уже було після 1654 року, тільки у прискореному темпі.

Можна погодитися з тими, хто високо оцінює економічні переваги ЄЄП для України в умовах відсутності європейської альтернативи. Але економіка пов'язана з політикою. Прогнозуючи наслідки євразійського варіанту розвитку подій, слід визнати, що Україна поліпшить своє економічне становище, але втратить самостійність, в тому числі у питанні про розподіл ресурсів. Це означає, що їй доведеться брати участь у тому, що Д.Тренін назвав “модернізацією складових національної моці”. Інакше кажучи, рівень життя населення не зросте в тих пропорціях, які очікуються від інтеграції з багатогою на природні ресурси російською економікою. А що буде з українською ідентичністю в країні, яка постане в рамках ЄЄП?

ВИСНОВКИ.

Соціально-політична і економічна ситуація в Україні і Росії приблизно однакові. Існує спільний мовно-культурний простір. Інтереси переплітаються навіть на сімейно-побутовому рівні. Отже, інтеграція з Росією, спочатку в цілком пристойних, неполітичних формах, може відбутися майже непомітно. Тільки б ми не пручалися...

Від Європи, навіть від Центрально-Східної Європи ми відрізняємося. Нелегким є кожний крок назустріч НАТО і ЄС. Нам постійно твердять: почекайте, років через 20 ви досягнете наших стандартів, і тоді об'єднаємося.

Проте Україна не матиме тих двох десятків років. Президентська кампанія в Росії показала це з дивовижною переконливістю. Нетерпляче перебираючи ногами, жалюгідні супротивники В.Пугіна пропонували в телевізійному ефірі надто прості рішення дуже складних проблем, аби прорватися до президентського крісла і ядерної кнопки. Як далі розгортатимуться події в країні, де звучить мелодія сталінського гімну з уривками первинного тексту безсмертного автора "Дяди Стёпы"? Як ці події зачеплять Україну?

Україна відмовилася від ядерної зброї, задовольнившись зобов'язаннями поважати її незалежність, суверенітет та існуючі кордони, які прийняли на себе у листопаді 1994 року Росія, США, Велика Британія, Франція і КНР. Проте "парасолька" Ради Безпеки ООН – справа ненадійна. Вона не розкриється, якщо хтось з постійних членів Ради Безпеки скористається правом вето.

За цих умов у випадку виникнення кризи не доводиться сподіватися й на допомогу НАТО. Така допомога не була надана ні Угорщині у 1953 році, ні Чехословаччині у 1968 році, ні Польщі у 1970 і 1980 рр. Як показує досвід, НАТО

може втрутитися у кризові ситуації лише тоді, коли країнам, що входять в цю систему колективної безпеки, не загрожуватиме ракетно-ядерна відповідь. Кубинська криза 1962 року, що поставила світ на грань атомної війни, навчила політиків Заходу бути обережними з партнерами, які не контролюються своїми народами.

Виходячи з сказаного вище, українським політикам та інтелектуалам треба більш активно формувати громадську думку, сприятливу для вступу в НАТО і ЄС. Їм треба більш відверто і сміливо у спілкуванні з російськими партнерами відстоювати свої національні інтереси.

Ключову роль у подіях здатна відіграти адміністрація США. У 1951 році вона наполягла на приєднанні до НАТО Туреччини і Греції, воєнно-економічні стандарти яких істотно поступалися стандартам інших членів Північно-атлантичного альянсу. Справа не в стандартах і не в ступені відданості Києва демократичним цінностям. За відповідної допомоги не буде проблем ні з першим, ні з другим. Відсутність такої допомоги позначиться не тільки на Україні, а й на долі всієї Європи. Україна знаходиться в Європі, це – географічний факт. Байдужість Америки до України позначиться й на долі Росії, яка стоїть на роздоріжжі.

Можливо, що побоювання, нав'язані історичним досвідом, безпідставні. Можливо, з часом в Росії проб'ються на керівні посади люди, для яких демократичні цінності — не порожній звук? Ми бачили таку Росію, вона показала нам правильний напрям прийняттям 12 червня 1990 року Декларації про державний суверенітет. Тоді Росія протистояла імперському центру.

Один з будівничих нової Росії — Андрій Кокошин, людина з репутацією західника. На початку 90-х рр. він став першим заступником міністра оборони Російської Федерації, а тепер — глава комітету Державної Думи у справах СНД і

у зв'язках зі співвітчизниками. У червні 2004 р. Кокошин побував у Києві. На питання кореспондента про те, як узгоджується з визнанням суверенності України болісна реакція політичних сил Росії на намір України вступити в НАТО Кокошин відповів так:

“Я, наприклад, вважаю, що вступ до НАТО буде колосальною помилкою з боку України. НАТО тільки зовні така консенсусна організація з рівноправними членами. Там багато найважливіших рішень приймають за такою схемою, що для України це виллється у значну втрату суверенітету, підлаштовування під абсолютно визначену жорстку схему, функціонування якої визначатимуть не в Києві і навіть не в Брюсселі, а, у кращому разі, у кількох світових столицях” (“День”, 2002, 11 червня).

Отже, А.Кокошин навмисно об'єднав питання військових операцій в діяльності НАТО, де потрібно діяти швидко і де консенсус неможливий у принципі, з питаннями політичними. Від відповіді на пряме запитання, чи є військова організація в рамках СНД консенсусною, Кокошин просто ухилився, не маючи змоги констатувати очевидну реальність. При цьому він пояснював свою негативну позицію щодо вступу України в НАТО не інтересами Росії, а турботою про Україну. Це теж змушує сумніватися у щирості подібної аргументації.

А.Кокошин був одним з тих, хто згуртувався навколо Б.Ельцина, коли той зайняв безкомпромісну позицію щодо загальносоюзного компартійно-радянського центру на чолі з М.Горбачовим. Однак люди, які будували нову Росію, дуже швидко зійшли з демократичної позиції і перейшли на імперську. Не доводиться сумніватися в тому, що справді демократична Росія постане ще не скоро.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.	3
I. ТРИ ПЕРЕЯСЛАВИ.	7
1. Переосмислити спільну історію.	9
2. Переяславський договір.	10
3. Переяслав як політичний символ.	12
4. Зігзаги сталінської політики.	16
5. Другий Переяслав.	22
6. Указ Президента України.	25
7. Діалог з громадськістю України.	29
8. Діалог з Росією.	31
II. ТРЕТІЙ ПЕРЕЯСЛАВ.	32
9. Суть проблеми Третього Переяслава.	32
10. Комплекс малоросійства.	34
11. Українські національні інтереси.	36
12. Національна суперменшина.	41
13. Позиція Росії.	47
III. ГЕОПОЛІТИЧНІ УРОКИ ТУЗЛИ.	52
14. Ще раз про ювілеї Переяславської ради.	53
15. Українсько-російський кордон.	55
16. Що треба Росії?.	59
17. “Ліберальна імперія” Анатолія Чубайса.	66
IV. УКРАЇНСЬКИЙ КРИМ.	70
18. Крим до 1954 року.	70
19. Передача Криму Україні.	74
20. Кримська проблема в українсько- російських відносинах.	76
21. Концепція “царського дарунку”.	80
V. УКРАЇНА МІЖ РОСІЄЮ І АМЕРИКОЮ.	90
22. Чим є Росія? Чим є Америка?.	90
23. Історія, яка єднає.	93

24. Історія, яка роз'єднує.	98
25. “Проблеми з демократією”.....	101
26. Кому захищати українську ідентичність?.....	103
ВИСНОВКИ.....	108
ЗМІСТ.....	111

Підписано до друку 18.10.2004. Формат 60 x 84 1/16
Ум. друк. арк. 06,51. Обл. вид. арк. 05,30.
Наклад 200 пр. Зам. 170. 2004 р. Ціна договірна
Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4